עתיקות 87, התשע״ז

שרידים משלהי התקופה הכלקוליתית הקדומה ומהתקופה הכלקוליתית המאוחרת בעינות כּוֹכַב שבמערב הגליל

נמרוד גצוב

האתר עינות כּוֹכַב[1] (נ״צ 22445/74845) מצוי על מדרון בצדו המזרחי של עמק קטן בראש נחל אבליים, בין הר עצמון, הגבוה בהרי הגליל התחתון, ובין הכפר כּוֹכַב אבו אל־היג׳א (איורים 1—4). במורד נחל אבליים, במרחק של כ־700 מ׳ לכיוון דרום, מצויים שלושה מעיינות קטנים, ששימשו את תושבי הכפר בדורות האחרונים: עין אל־קזיזה, עין אל־וסטא ועין א־תחתא. לעמק מדרונות מתונים, מכוסים בקרקע קולוביאלית חומה וחלקות עיבוד חקלאיות.

בעבר נלקטו באתר חרסים, כלי צור וכלי בזלת, שעיקרם מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת. השתמרותם של כלי החרס בפני השטח דלה, ובממצא בלטו בעיקר כלי בזלת; מפיזורם אפשר להעריך שגודל האתר כ־70 דונם.[2] כן נמצאו חרסים אחדים מתקופת הברונזה הביניימית ו׳חרסי שדה׳[3] מהתקופה הרומית. בפני השטח לא נמצאו ממצאים הקדומים לתקופה הכלקוליתית.

בחודשים אוקטובר 2000 ודצמבר 2001 נערכו במקום חפירות הצלה,[4] בעקבות הצבת עמוד

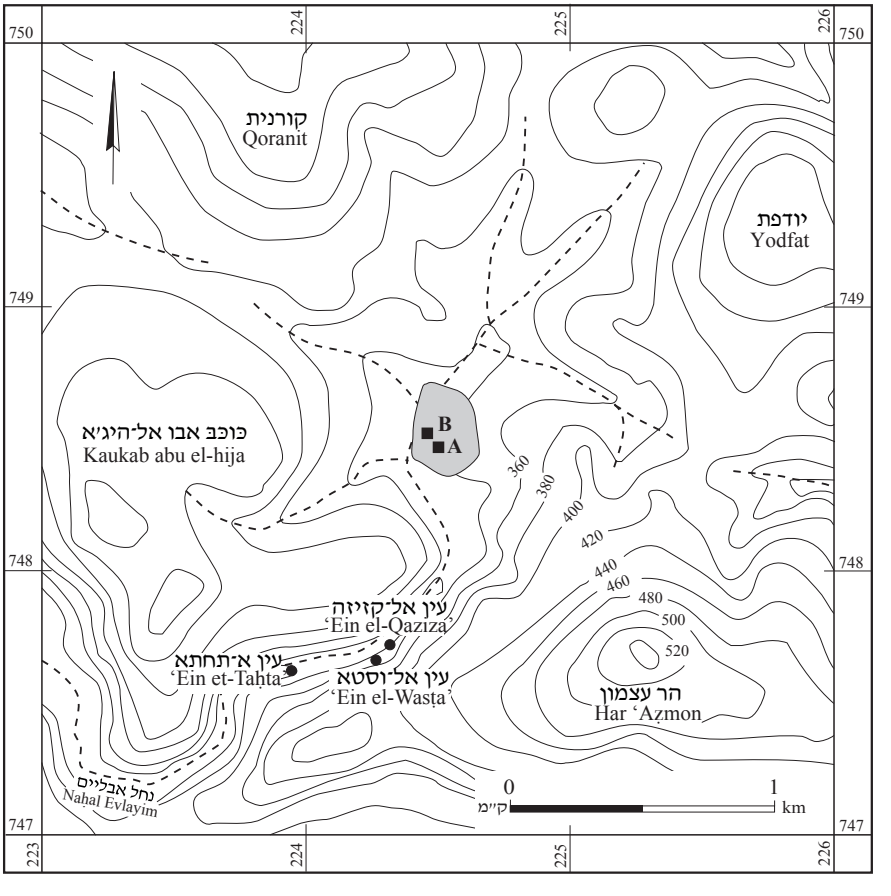

איור 1. אתרים הנזכרים במאמר.

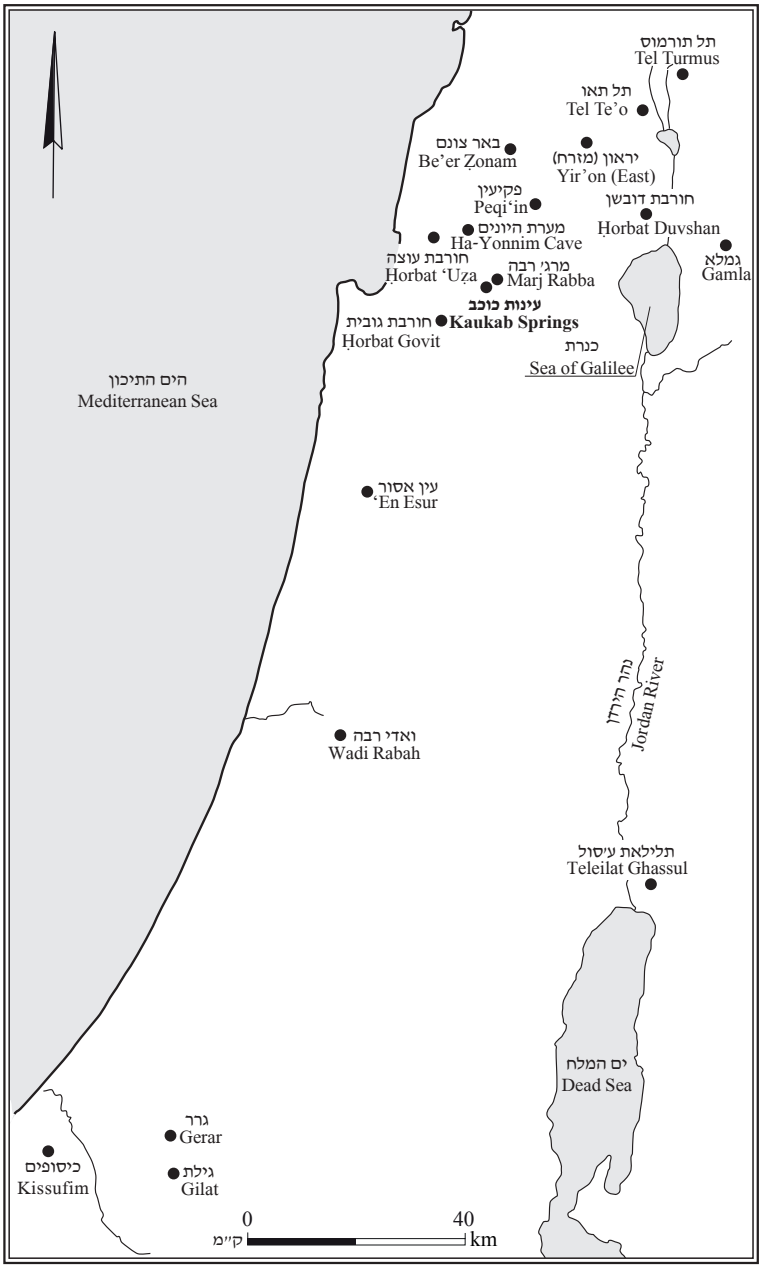

איור 2. אתר עינות כוכב ואתרים אחרים בני זמנו.

חשמל וחפירת תעלה להנחת צינור ביוב שפגעה בחלקו המערבי של האתר. נפתחו שני שטחי חפירה (תכנית 1) בתחתית המדרון: דרומי (A; 4.5 × 10.0 מ') וצפוני (B; 3 × 9 מ'). כן נבדק ותועד חתך התעלה.

לא ניתן לקבוע קשר סטרטיגרפי ישיר בין שני שטחי החפירה. הקשר בין השכבות בשני השטחים נעשה על סמך ממצא כלי החרס. הממצא הקרמי נחלק לשלוש קבוצות:

1) חרסים מסוף התקופה הכלקוליתית הקדומה,[5] שבלטו בהם ידיות שלהן חתך סגלגל, המתרחבות במקום חיבורן לגוף הכלי. ידיות אלה אופייניות למכלולי התקופה, למשל בבית שאן (Garfinkel 1999: Color Plate III:6), ונדירות במכלולים

איור 3. העמק שבראש נחל אבליים, ברקע הר עצמון; האתר מצוי לרגלי ההר (בימין התצלום), מבט לדרום־מזרח.

איור 4. צוות החפירה, ברקע הכפר כּוֹכַּב אבו אל־היג׳א.

מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת, כמו בפקיעין (גצוב תשס״ז: טבלה 2). ממצא זה מתארך את שכבה III בשטח A ואת שכבות IIIa–b בשטח B.
2) חרסים מן התקופה הכלקוליתית המאוחרת, המתארכים את שכבות IIa–c בשטח A ושכבה II בשטח B.
3) חרסים מתקופת הברונזה הביניימית[6] ומן התקופה הרומית, המיוחסים לשכבה I.

החפירה

בכל שטח נפתחו שני ריבועי חפירה שהובחנו בהם שלוש שכבות. הקרקע הבתולה היא קרקע חומה חרסיתית.

שטח A

שכבה III (תכנית 2)
בריבוע הדרומי הובחנה מעל הקרקע הבתולה הצטברות (L44) שבבסיסה שני בורות, ובהם עפר מעורב באבנים קטנות ושפע חרסים. הבורות נחתמו בקיר 25 משכבה II (איור 5). בריבוע הצפוני נתגלה קיר (W46) שנבנה על הקרקע הבתולה. משני צדיו היו הצטברויות עפר, ובהן אבנים קטנות וממצא רב (L41, L39). בבסיס הצטברות 39 נחשף בור שנחפר לתוך הקרקע הבתולה (L43).

שכבה II (תכנית 2)
בריבוע הדרומי נחשף חלקו הצפוני־המזרחי של מבנה (W25, W31, W36; איור 6). קירותיו נבנו מאבני גוויל והשתמרו לגובה 1.4 מ׳. על פי שתי רצפות (L30a, L30b) הוגדרו שני שלבי שימוש במבנה (שכבות IIc, IIb). לאחר שהמבנה חרב, הוקמו מעליו מבנים (שכבה IIa).

שכבה IIc. רצפה 30b היא רצפת עפר ששולבו בה אבני גוויל שטוחות. בחתך המערבי של הריבוע (תכנית 2: חתך 1–1) נמצא ברצפה שקע קטן מדופן בטין, שנצרף כתוצאה מאש שהובערה בו. כן נמצאו על הרצפה סמוך לקיר 25 קנקן באתרו (איור 19: 6) ושברים של קנקן נוסף שעוטר בחריטה (איור 20: 1). בחתך שנחפר ברצפה הובחן שהרצפה והקירות הושתתו על קרקע בתולה ועל שרידי שכבה III (L44).

מחוץ לפינתו המזרחית של המבנה נתגלה בור רדוד, מדופן באבנים (L37; איור 7). שפת הבור גבוהה בכ־0.7 מ׳ מרצפה 30b שבתוך המבנה.

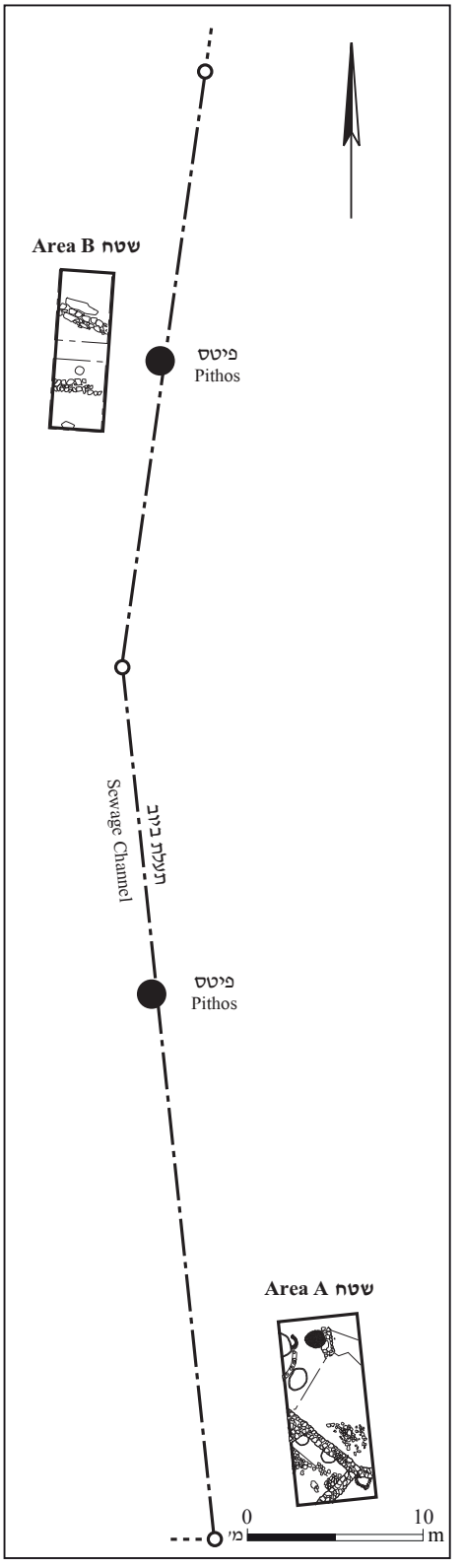

תכנית 1. שטחי החפירה ותעלת הביוב.

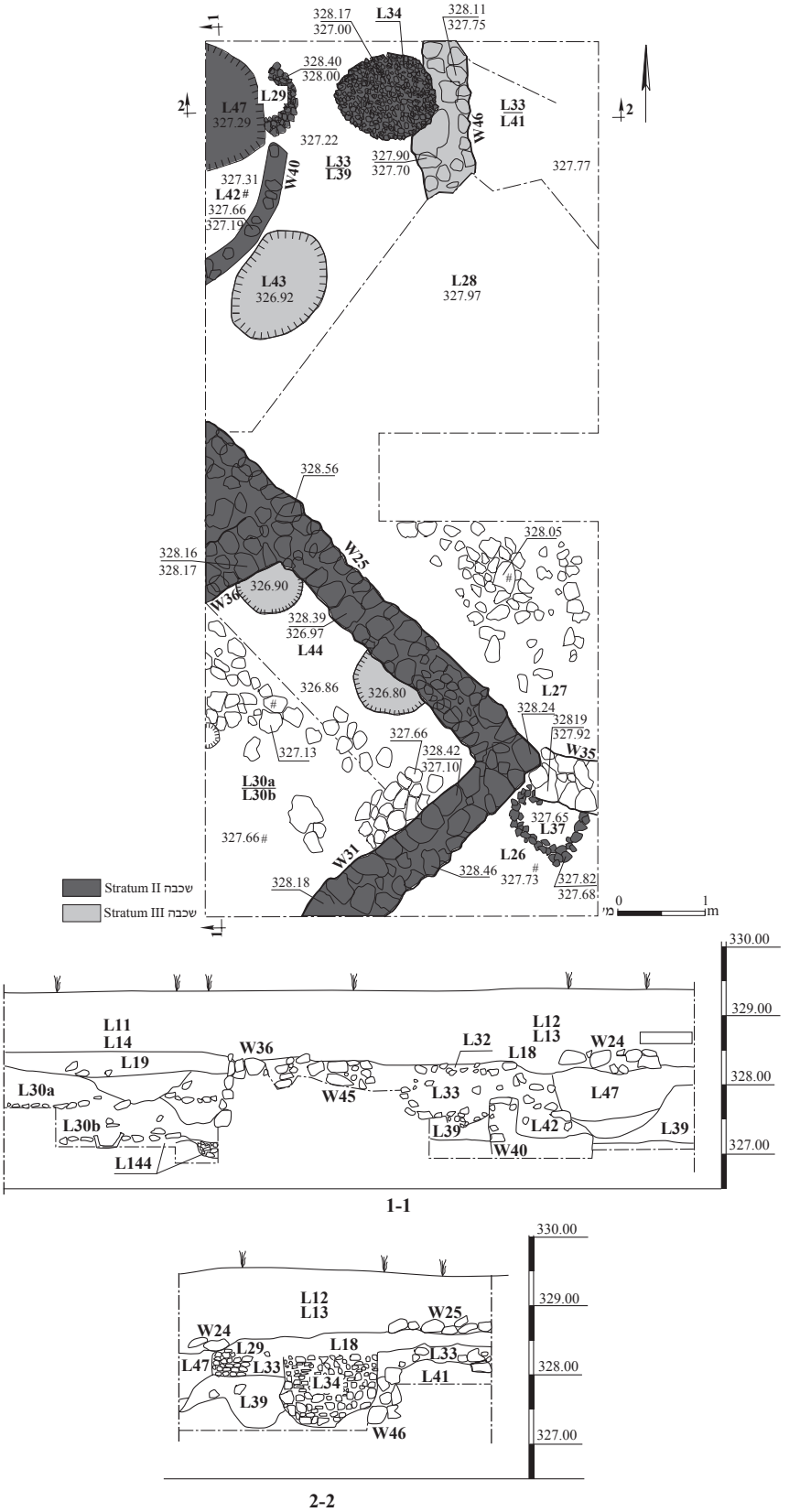

תכנית 2. שטח A, שכבות III, IIb ו־IIc, תכנית וחתכים.

איור 5. קיר 25 (שכבה II) מעל לוקוס 44 (שכבה III). מבט לצפון־מזרח.

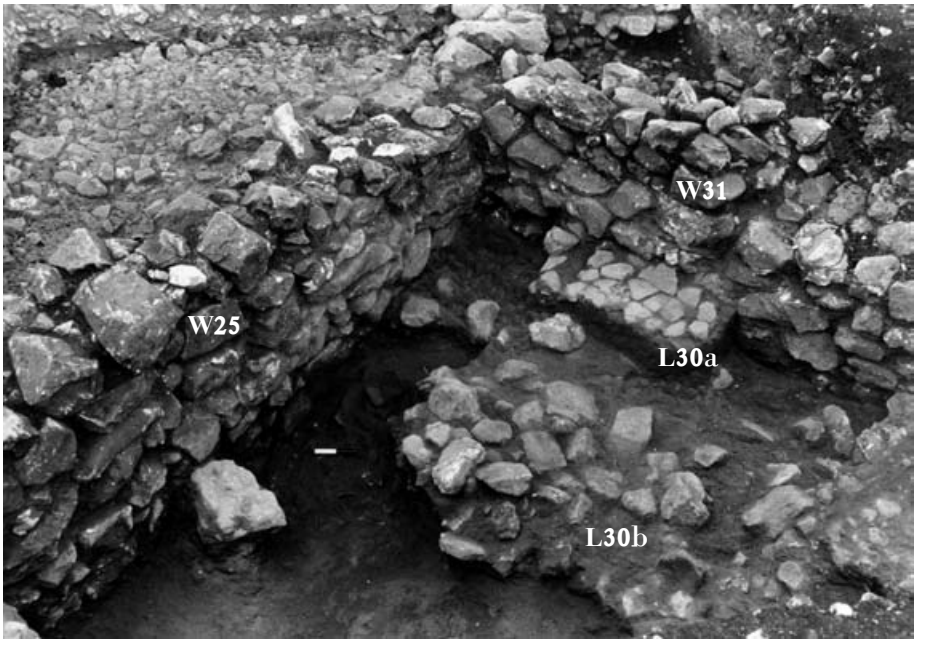

איור 6. המבנה משכבה II, רצפה 30b (שלב IIc), ועליה שריד של רצפה 30a (שלב IIb), מבט למזרח.

החפירה במקום לא הושלמה עד הקרקע הבתולה, ולכן אי אפשר לקבוע אם הפרש הגבהים נובע משיפוע טבעי של המדרון או מהתקנת הבור בשלב מאוחר. הבור שויך לשכבה IIc כיוון שנחתך מקיר 35 משכבה IIb (להלן).

בריבוע הצפוני נחשף מתקן (L42), הבנוי ממלט גירי שבו מעט אבנים (איור 8). המתקן נבנה בתוך בור שנחפר לתוך הצטברות 39 משכבה III. על פי חומר הבנייה, נראה ששימש לאצירת נוזלים.

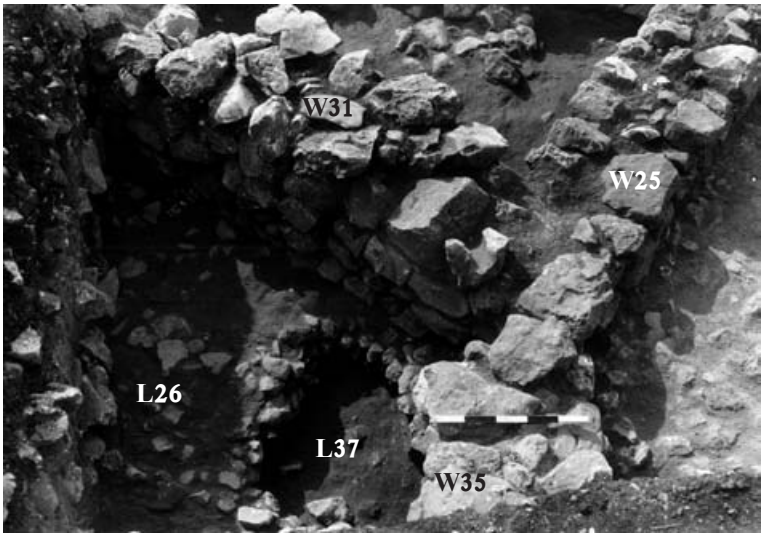

איור 7. לוקוס 26 וקיר 35 (שלב IIb), שנבנה מעל בור מדופן 37 (שכבה IIc?), מבט למערב.

איור 8. מתקן 42 (שכבה IIc), ומתחתיו (משמאל) בור 43 (שכבה III), מבט למערב.

שכבה IIb. נראה שבשלב זה המבנה ניטש ושוקם מחדש. הותקנה בו רצפה (L30a), שמפלסה כ־0.6 מ׳ מעל רצפה 30b. מהרצפה השתמרו שני קטעים: האחד נעשה מגיר כתוש בשילוב מעט אבנים ושברי גוף של פיטסים, והאחר נעשה מאבנים שטוחות שהונחו בקפידה, והוא נסמך אל קיר 31 (איור 6). נראה שבשלב זה נבנה מחוץ למבנה, מעל בור 37, קיר (W35; איור 7) שניגש לפינת המבנה המזרחית. מצפון לקיר זה ולקיר 25 הותקנה רצפה (L27, L28) מאבנים שהונחו ללא הקפדה.

איור 9. בור 29, מבט למזרח.

נראה שיש לשייך לשכבה IIb גם שני בורות שנחשפו בריבוע הצפוני. האחד (L34) מולא באבנים קטנות ובפסולת (חרסים, פריטי צור ועצמות), וכמעט שלא היה בו עפר; האבנים בחלקו העליון היו קטנות בהרבה מאלה שבחלקו התחתון. הבור האחר (L29; איור 9) דופן בקפידה בחמישה נדבכים של אבנים קטנות. בור זה נפגע מבור נוסף (L47) שלא היה אפשר לקבוע אם הוא שייך לשכבה IIb או לשלב מוקדם של שכבה IIa.

שכבה IIa (תכנית 3; איור 10). לאחר שהמבנה משכבה IIb חרב הוקמו במקום מבנים, שנחשפו מהם שרידי קירות אחדים. הקירות נפגעו בשל

קרבתם לפני השטח, ונשתמרו מהם רק נדבך אחד או שניים.

בריבוע הצפוני נתגלו שני קירות (W16, W22) ורצפה (L17; איור 11) של מבנה. קיר 45, שנבנה בראש קיר 25 משכבה IIc, שייך אולי גם למבנה זה. מצדו הצפוני־המערבי של קיר 22 נתגלתה רצפת חצר עשויה אבנים קטנות, שהונחו בצפיפות וללא הקפדה (L32).

כן נחשפו קטעי קירות של מבנים אחרים (W20, W23, W24; איור 12). כל הקירות משתייכים למערכת בנייה אחידה השומרת על אותו כיוון בנייה כמו בשכבות הקדומות. צפונית־מזרחית לקיר 16 נתגלה קטע קטן של רצפה, העשויה מאבנים שטוחות שסודרו בקפידה (L15). קיר 16 נבנה מעל רצפה זו, ולכן לא ברור אם יש לשייכה לשכבה IIa או לשכבה IIb.

לשכבה זו שייך גם בור (L38) שנחפר לתוך רצפה 17, ובו הצטברות של ממצא שאיננו מאוחר לתקופה הכלקוליתית; לכן הוא שויך לשלב מאוחר של שכבה IIa.

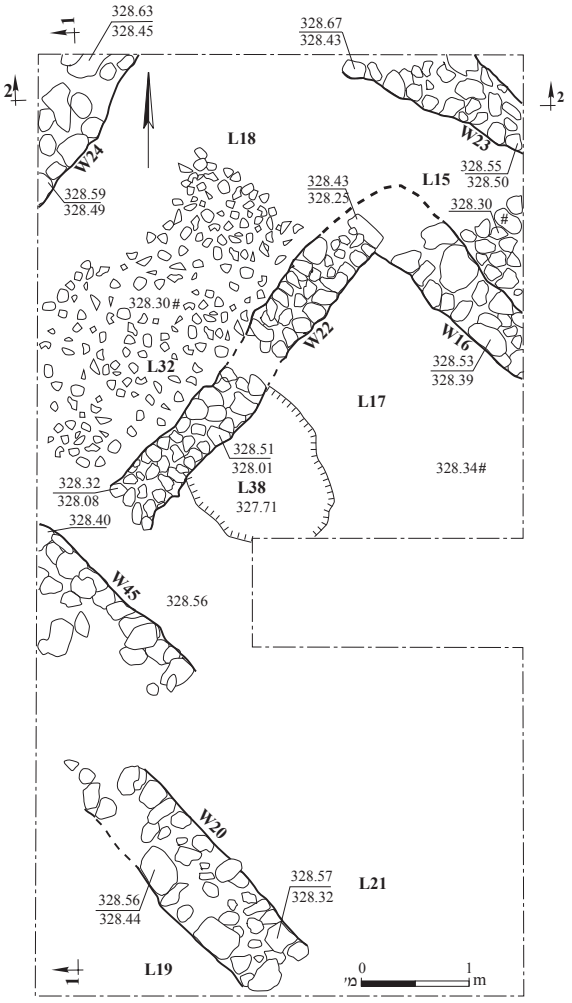

תכנית 3. שטח A, שכבה IIa (לחתכים, ר׳ תכנית 2).

שכבה I

שרידי שכבה II היו מכוסים בהצטברות עבה (כ־0.8 מ׳) של סחף. בתחתיתה נמצאו חרסים רבים מתקופת הברונזה הביניימית, המעידים כנראה על שרידי יישוב שנהרס בעקבות עיבוד חקלאי רב־שנים. כן נמצאו חרסי שדה מהתקופה הרומית המעידים על דישון השטח בתקופה זו. שטח האתר מעובד גם היום בידי חקלאים.

איור 10. שכבה IIa, מבט כללי לדרום.

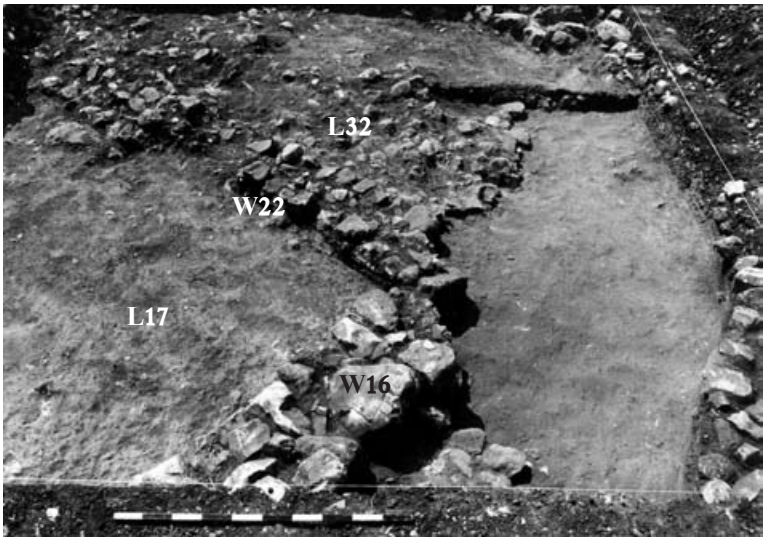

איור 11. שכבה IIa בריבוע הצפוני, מבט למערב.

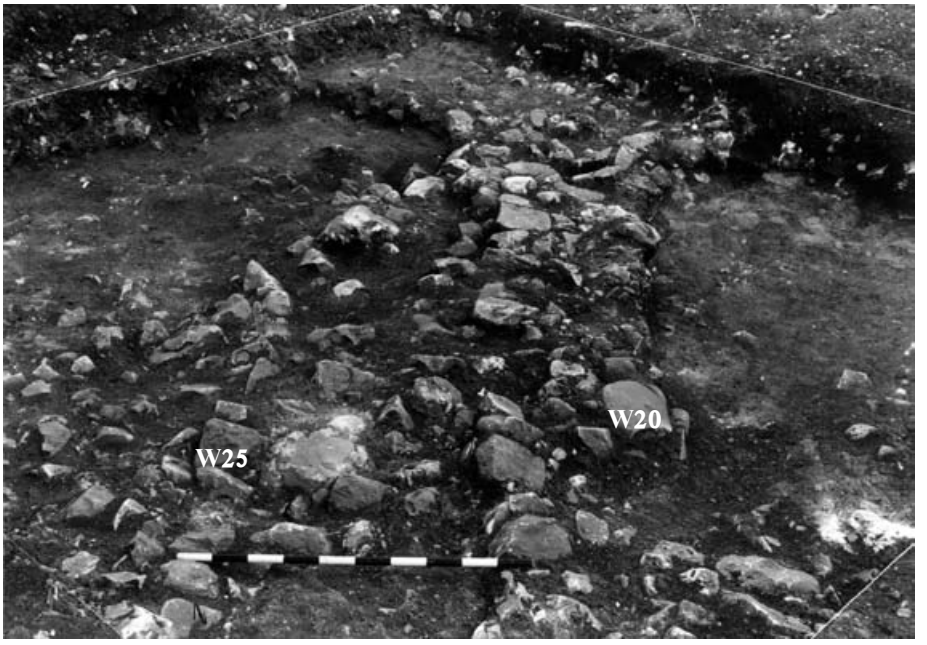

איור 12. קיר 20 (שכבה IIa) וראש קיר 25 משכבות IIb ,c, מבט לדרום־מזרח.

שטח B

שכבה III (תכנית 4 ; איור 13)
בשכבה זו הובחנו שני שלבי בנייה (שכבות IIIa, IIIb).

שכבה IIIb. בשכבה זו נחשף קיר (W65), שנבנה מנדבך אחד של אבני גוויל על קרקע בתולה. אל הקיר נסמך רובד עפר (L63), שהונח על הקרקע הבתולה ושימש כנראה רצפת המבנה.

שכבה IIIa. מעל קיר 65 נתגלה חלקו המזרחי של חדר צר (כ־2 מ׳ רוחב). מקירות החדר (W59, W61, W62) השתמרו שני נדבכים בנויים מאבני גוויל. בתוך החדר הייתה הצטברות עפר ואבנים שבבסיסה רצפת עפר מהודק (L58). אל קיר 59

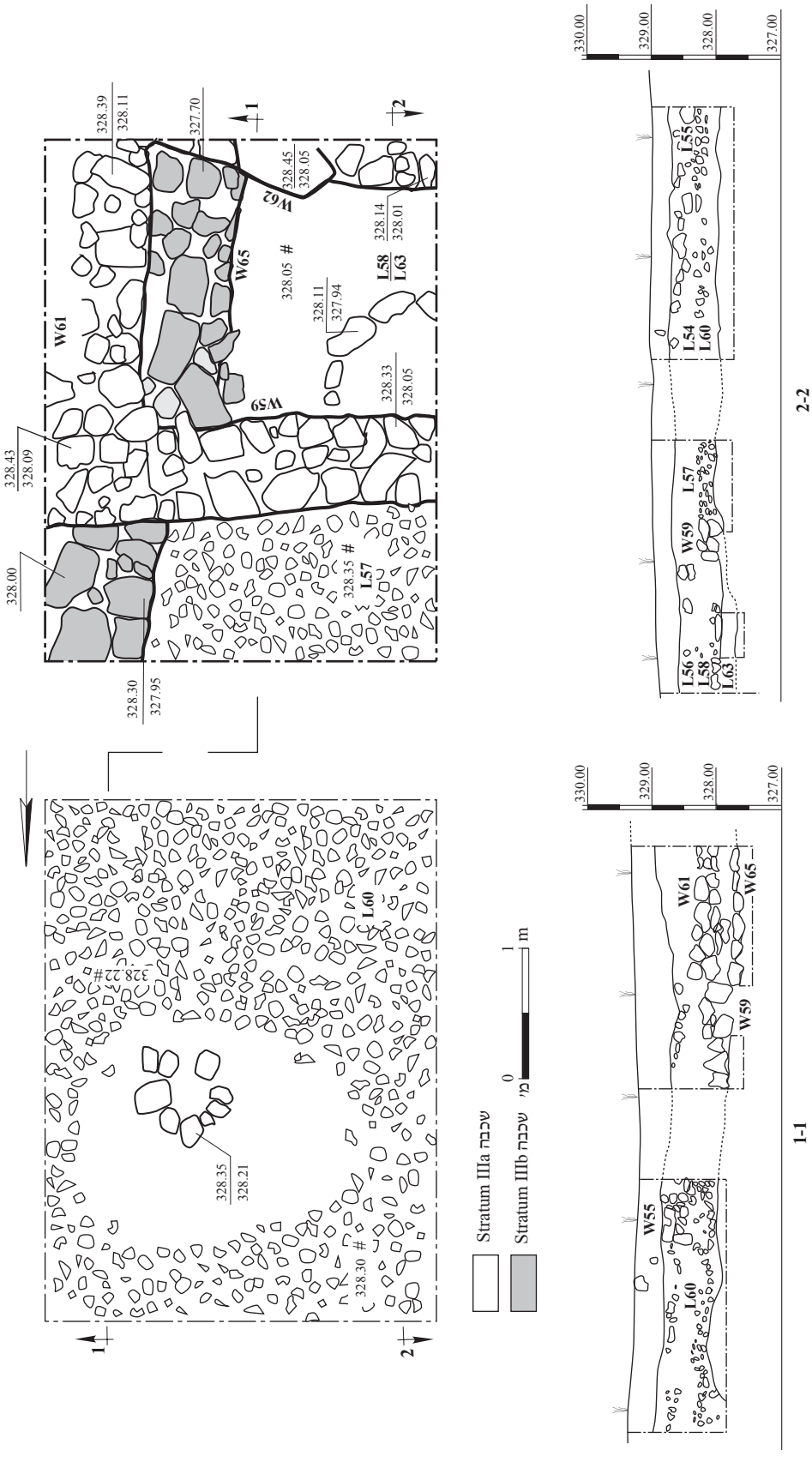

תכנית 4. שטח B, שכבה III, תכנית התכים.

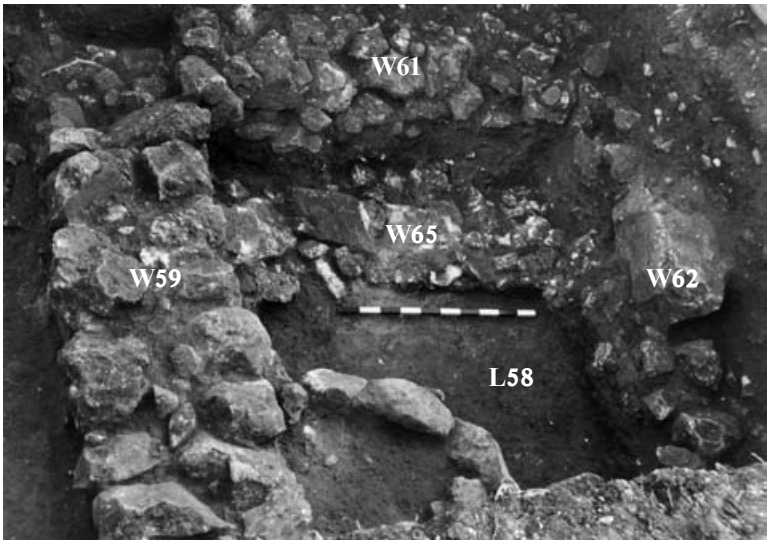

איור 13. שטח B, שכבה III, מבט למזרח.

איור 14. שטח B, שכבה II, מבט למערב.

ניגש מתקן מעוגל, הבנוי משורה של אבנים מוארכות ששוקעו מעט ברצפת החדר.

רצפה עבה (L57, L60; כ־15 ס״מ עובי) ניגשת אל קיר 59 מצפון. הרצפה עשויה מאבנים קטנות, מזוותות, חרסים ופסולת של תעשיית צור. הרצפה גבוהה ב־30 ס״מ מרצפת החדר, ונראה שהייתה תשתית של חצר. במרחק של כ־4.5 מ׳ מצפון לקיר נמצא פער ברצפה 60, ובמרכזו מתקן קטן, עגול, שנבנה מאבנים; תפקידו אינו ברור.

שכבה II (תכנית 5; איור 14)

שרידי שכבה זו דלים מאוד, ובהם קיר אחד (W55), שנותר ממנו נדבך אחד של אבני גוויל. אבן שטוחה, גדולה, הוצמדה אל הפן הצפוני של הקיר ושימשה

כנראה ספסל או שולחן. לפן הדרומי נסמכה רצפה (L54, L56) העשויה מאבנים קטנות וחרסים רבים. הרצפה נחשפה עד מרחק של כ־3 מ׳ לכיוון דרום. במרחק של כ־2 מ׳ מדרום לקיר נמצא בסיס פיטס (B517) שקוע ברצפה. עפר מפוחם שנמצא בו ובקרבתו מעיד ששימש כירה.

שכבה I

נתגלתה הצטברות של קרקע חומה כהה, עשירה בחרסית (כ־0.4 מ׳ עובי), שהכילה מעט חרסים מהתקופה הרומית. בשטח B לא נמצאו חרסים מתקופת הברונזה הביניימית, ולכן נראה שגבול היישוב בתקופה זו היה בין שני שטחי החפירה.

תעלת צינור הביוב

בדופנות התעלה, לאורך כ־80 מ׳, הובחנו הצטברויות ארכיאולוגיות (0.4–1.2 מ׳ עובי). בין היתר, התעלה פגעה בשני פיטסים גדולים (תכנית 1); חלקם התחתון נותר בחתך, ואילו חלקם העליון לא השתמר, כנראה בעקבות סחף.

הפיטס הצפוני (תכנית 6; [7] איור 21) נמצא סמוך לשטח B. קוטרו החיצוני כ־1.7 מ׳, עובי דופנותיו כ־4.5 ס״מ וגובה המחצית התחתונה שהשתמרה כ־1 מ׳. נראה שהפיטס הוצב בתוך בור, שנחפר ברצפה שנסחפה ולא השתמרה. על גוף הפיטס הודבקו רצועות בולטות שעוטרו בביהון והוספו ידיות בגבהים שונים. הידיות שימשו אולי במהלך הייצור וההובלה, או בשלב שבו הפיטס הוצב גלוי על הרצפה. העובדה שאחת הידיות נשברה לפני שהפיטס הוכנס לבור מחזקת אולי השערה זו. הפיטס השתמר עד מפלס 328.3 מ׳ מעל פני הים, ונראה כי השתייך ליחידה אדריכלית מקבילה

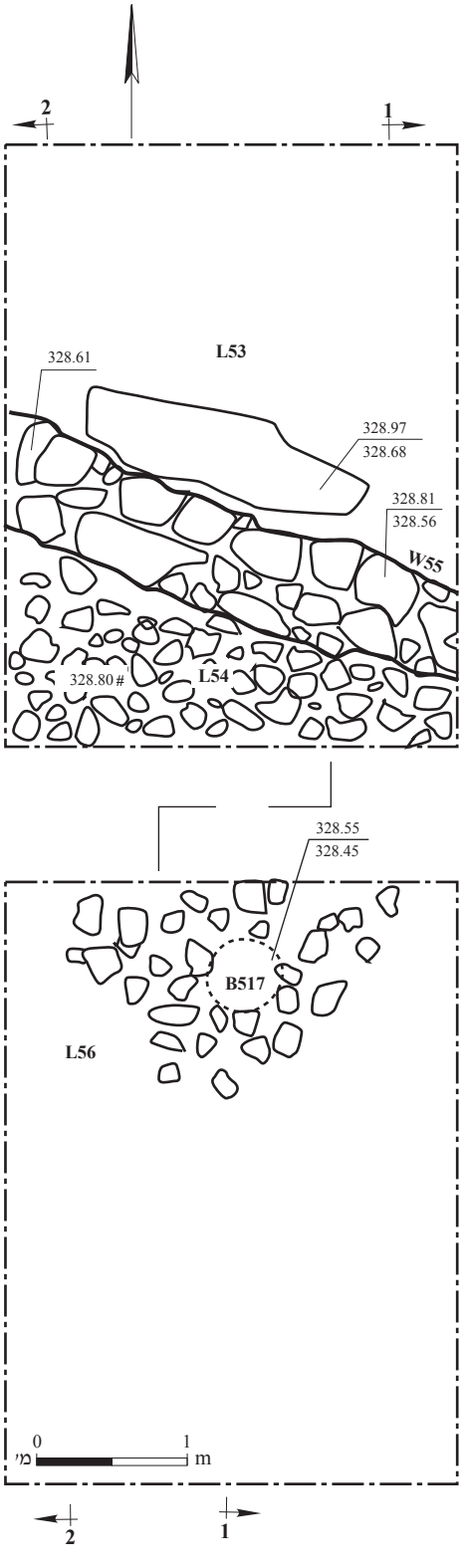

תכנית 5. שטח B, שכבה II (לחתכים, ר׳ תכנית 4).

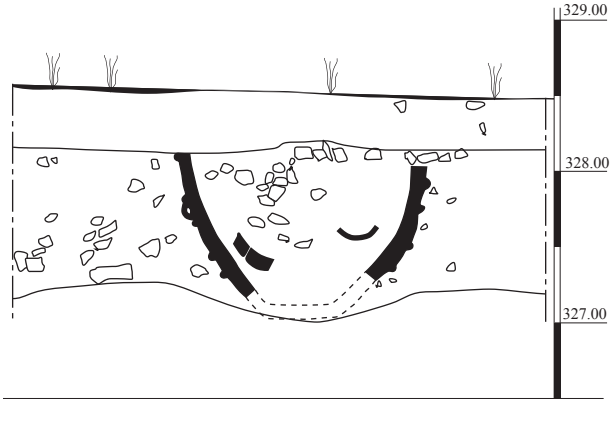

תכנית 6. פיטס בחתך תעלת הביוב.

לרצפה 54 משכבה II בשטח B, שמפלסה 328.8 מ׳ מעל פני הים. כאמור, גם ברצפה זו, הנמצאת במרחק של כ־5 מ׳ לכיוון צפון־מערב, נמצא בסיס של פיטס שקוע ברצפה.

במרחק של 36.2 מ׳ לכיוון דרום נמצא בחתך התעלה פיטס נוסף, שנפגע מאוד, אך נראה שמידותיו היו דומות.

הממצא

הממצא יוצג להלן לפי השכבות שהובחנו באתר. ההבדלים בין שלושת מכלולי כלי החרס ברורים, אך לא הובחנו הבדלים ניכרים בין שכבות המשנה. בתיאור הממצא ניתן דגש למכלולי כלי החרס מהתקופה הכלקוליתית. בשכבה I ממצא כלי החרס, כלי האבן וכלי העצם מועט. מכלולי עצמות בעלי החיים וכלי הצור משכבה II בשטח A הוצגו בפרסומים אחרים (Hermon 2008; Marom and Getzov, forthcoming), וכאן יובא רק סיכום כללי. מחקר כלי הצור משטח B לא הושלם.

שכבה III

כלי החרס

בממצא 175 שברי שפיות, 5 שברי מחבצות (טבלה 1) ו־113 שברי ידיות (טבלה 2). נמצאו רק ארבעה

טבלה 1. ממצא שברי השפיות משכבה III
Table 1. Rim Fragments from Stratum III

לוקוס Locus / טיפוס Type	39	41	43	44	57	58	60	63	64	65	ס״ה Total
קערות Bowls	43	5	2	18	11	8	38	10	1	3	139
פערורים Holemouths	6	2	1	1	6	3	5	3	1		28
קנקנים Jars							3	1			4
מחבצות[i] Churns[i]						3	1		1		5
שפיות מאוחרות Later rims					1	2		1			4
											180

[i] שברים שאינם שפיות, Potsherds other than rims.

טבלה 2. ממצא הידיות משכבה III
Table 2. Handles from Stratum III

לוקוס Locus / טיפוס Type	39	41	43	44	57	58	60	63	64	65	ס״ה Total
חתך סגלגל Oval section	10	2	1	4	10	1	30	4		3	65
חתך עגול Round section						1					1
חתך משולש Triangular section	9	1		3	8	3	7			2	33
ידית נקב Lug handle	2			1	2	1	6			2	14
											113

חרסים מאוחרים לתקופה הכלקוליתית. כיוון שאי אפשר לזהות בוודאות חרסים שחדרו ממצבורי שכבה II, ייתכן שחלק מהמכלול שייך לשכבה זו. התיאור שלהלן מציין טיפוסים אופייניים בהשוואה לממצא מחורבת עוצה, שבה הוגדרו ארבע שכבות מהתקופה הכלקוליתית הקדומה (שכבות 16–19; Getzov et al. 2009). מכלולי כלי החרס משכבה III בעינות כּוְכַּב שויכו לתקופה הכלקוליתית הקדומה 3 (גצוב תשע"ה),[8] זמנם של הממצאים משכבה 16 בחורבת עוצה ושל הממצא מיראון (מזרח) (Uziel et al. 2007:56*).

קערות פשוטות (איור 15: 1, 2).— זו הקבוצה הגדולה במכלול כלי החרס, בייחוד בולטות בה

איור 15. ממצאים משכבה III.

מס'	הכלי	לוקוס	מס' רישום	תיאור
1	קערה	58	523	חרס אדמדם מפנים ואפור מחוץ, חסמים מגוונים, חיפוי אדום מפנים ושחור מחוץ
2	קערה	60	538	חרס חום בהיר, חסמים בהירים גדולים
3	פערור	53	509	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים גדולים
4	פערור	56	508	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים גדולים
5	קנקן	60	538	חרס חום־אדמדם, חסמים בהירים גדולים
6	קנקן	58	523	חרס חום־אדמדם, חסמים בהירים גדולים
7	קנקן	60	533	חרס חום בהיר, חסמים בהירים גדולים
8	מחבצה (ידית)	58	3502	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים
9	קנקן (ידית)	39	233	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים
10	קובעת		518	בזלת

הקערות שלהן דופן מעוגלת. הקערות הפשוטות, בעיקר אלה שדופנותיהן מעוגלות, נפוצות במכלולים רבים מסוף התקופה הכלקוליתית הקדומה, כמו שכבה 16 בחורבת עוצה (Getzov 2009: Fig. 2.29:2–6) והשכבה מהתקופה הכלקוליתית ביראון (מזרח) (Uziel et al. 2007: Fig. 8:2). קערות אלה וקערות מזוות מצויות גם במכלולים מראשית התקופה הכלקוליתית הקדומה, כמו שכבה 19 בחורבת עוצה (Getzov 2009: Fig. 2.21:1, 4, 5), אך בשכבה III בעינות כּוְכַּבּ נעדרות הקערות המזוות.

פערורים (איור 15:3, 4).— לכל הפערורים שפה פשוטה. פערורים אלה נפוצים בכל שכבות התקופה הכלקוליתית הקדומה בחורבת עוצה (Getzov 2009: Fig. 2.35) וביראון (מזרח) (Uziel et al. 2007: Fig. 9:2, 3). בעינות כּוְכַּבּ נעדרים פערורים שלהם רכס מקביל לשפה, האופייניים למכלול שכבה 17 בחורבת עוצה (Getzov 2009: Fig. 2.26:12–14).

קנקנים (איור 15:5–7).— כמות הקנקנים קטנה מאוד; לרובם שפה פסוקה. קנקנים פסוקי שפה נפוצים בשכבה 16 בחורבת עוצה (Getzov 2009: Fig. 2.36), אך הם שונים מאלה שנמצאו בעינות כּוְכַּבּ. קנקן דומה אחד נמצא בחורבת עוצה שכבה 17 (Getzov 2009: Fig. 2.26:18). מרבית הקנקנים מיראון (מזרח) דומים לאלה מעינות כּוְכַּבּ (Uziel et al. 2007: Fig. 9:10–13). שפה מס׳ 7 מכונסת; קנקן מטיפוס זה נמצא גם בשכבה 16 בחורבת עוצה (Getzov 2009: Fig. 2.32:13) וביראון (מזרח) (Uziel et al. 2007: Fig. 9:9). אפשר לזהות שבר זה גם כשפת מחבצה. בחפירות בעינות כּוְכַּבּ לא נמצא קנקן שלו שפת קשת, טיפוס האופייני בכל שלבי התקופה הכלקוליתית הקדומה (Getzov 2009: Fig. 2.36).

מחבצות (איור 15:8).— נמצאו כמה שברי מחבצות, המתאפיינים בידיות הסמוכות לקצה הכלי. כאמור, ייתכן שחרס מס׳ 7 הוא שבר מחבצה. מחבצות הן כלי אופייני לתקופה הכלקוליתית המאוחרת, המוכר גם בשכבות התקופה הכלקוליתית הקדומה 3 בעמק הירדן (Sadeh and Gophna 1991: Fig. 2:10), בשכבות 16–17 בחורבת עוצה (Getzov 2009:56), במכלול מהתקופה הכלקוליתית הקדומה 3 בחיטין (גצוב תשס״ז: איור 3:4, 5) וביראון (מזרח) (Uziel et al. 2007:44*). בחפירה נמצאו חמש ידיות של מחבצות, כולן בשטח B (טבלה 1), שם נתגלה מעט ממצא מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת, ולכן סביר לשייכן לשכבה III.

ידיות סרט (איור 15:9).— ידיות אלה מתרחבות במקום חיבורן לכלי, והן מאפיינות את מכלולי התקופה הכלקוליתית הקדומה, למן התקופה הכלקוליתית הקדומה 1, כמו בוואדי רבה (Kaplan 1958: Fig. 5:12), ובייחוד במכלולי התקופה הכלקוליתית הקדומה 2–3 (Garfinkel 1999:181, Fig. 111). ידיות אלה הן יותר ממחצית כלל הידיות שנמצאו בשכבה III באתר.

ידיות שחתכן משולש (איור 15:8).— אלה ידיות נקב גדולות, והן מאפיין בולט במכלולי התקופה הכלקוליתית המאוחרת. ראשית הופעתן בשכבות התקופה הכלקוליתית הקדומה 2, כמו שכבה 17 בחורבת עוצה (Getzov 2009:66), והן חלק נכבד במכלול הידיות של שכבות התקופה הכלקוליתית הקדומה 3 ביראון (מזרח) (Uziel et al. 2007: Fig. 29). בעינות כּוְכַּבּ הן יותר מרבע מכלל הידיות שנמצאו בשכבה III.

ידיות נקב קטנות (לא אוירו).— בחורבת עוצה עיקר תפוצתן בשכבה 16 המתוארכת לתקופה הכלקוליתית הקדומה 3 (Getzov 2009:66).

עיטורי חבל.— עיטורי חבל שהודבקו לגוף הכלי אופייניים למכלולי התקופה הכלקוליתית הקדומה 3, כמו בשכבה XVII בבית שאן (Garfinkel 1999: Figs. 108:7; 109:7). בחורבת עוצה הם מופיעים כבר בשכבה 17 מהתקופה הכלקוליתית הקדומה 2 ולצדם מגוון רחב של עיטורים, ובשכבה 16 מהתקופה הכלקוליתית הקדומה 3 נלווה להם כמעט רק חיפוי צבע (Getzov 2009:68). בשכבה III בעינות כּוְכַּבּ נמצאו חמישה שברים נושאי עיטור חבל.

כלי האבן

נמצאו מעט כלי אבן, ובהם שבר של מקטר בזלת, שלו עיטור פס בולט בחיבור בין הבסיס לקערה (איור 15:10). השבר קטן, ולכן אין לדעת אם היה לו בסיס ״חלונות״.

עצמות בעלי החיים

את עצמות בעלי החיים שנמצאו בחפירה חקר נמרוד מרום, והם יפורסמו בנפרד (Marom and Getzov,

טבלה 3. כלל עצמות בעלי החיים המזוהות לפי המין
Table 3. Idendified Animal Bones, by Species

שכבה Stratum / מין Species	III	II
צאן Sheep/goat	16	46
חזיר Pig	30	25
בקר Cattle	12	11
צבי Dear	4	10
איל Gazelle	1	
ארנבת Hare	1	
כלבי Dog		2
ס״ה Total	63	95

forthcoming). בשכבה זו זוהה המין של 63 עצמות בעלי חיים (טבלה 3). עיקר המכלול מורכב מחיות משק בית מבויתות, בעיקר חזירים, עצמות צאן ובקר ועצמות אחדות של צבאים, איל וארנבת.

שכבה II

כלי החרס

נמצאו 562 שברי שפיות מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת, 6 שברי מחבצות ו־26 פריטים מאוחרים לתקופה הכלקוליתית, שחדרו למכלול בעקבות פעילות נברנים ועיבוד חקלאי (טבלה 4). לא ניתן לזהות פריטים שאריתיים[9] שמקורם בשכבה III, אף על פי שסביר כי חרסים רבים כאלה כלולים בשכבה II.

בדיון בכלי החרס הושם דגש על מקומו של המכלול מעינות כּוְכַּב במכלולי התקופה מאתרי הגליל ומהאזורים השכנים. כאן מוצגת השוואה למרבית אתרי הגליל העליון ועמק החולה ולאתר אחד (עין אסור) בשרון (איור 2): אבו־סנאן (פרנקל וגצוב 2013: אתר 187) — החרסים נמצאו בערמת עפר, שהוצאה מתוך מערה ששימשה כנראה למגורים; אשרת (Smithline 2001) — מכלול החרסים נתגלה במערה ששימשה כנראה למגורים; טרסת מערת היונים (Khalaily and Goren 2012, ור׳ גם Khalaily, Goren and Valla 1993) — הממצא נתגלה בשכבת יישוב, והוא מיוחס לשלב מהתקופה הנאוליתית המאוחר לתרבות ואדי רבה וקדום לתרבות הע׳סולית (שהיא, לדעת כותב מאמר זה, שלב מאוחר בתקופה הכלקוליתית הקדומה), אולם לדעת המחבר, יש לייחס את כל החרסים במכלול לתקופה הכלקוליתית המאוחרת; חורבת גובית (van den Brink and Commenge 2008) — מערת קבורה מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת הסמוכה לחורבת גובית; באר צונם (שלם 2003; Shalem 2008) — יישוב שבו נחשפו שתי שכבות, מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת (שכבה 1) ומראשית תקופת הברונזה הקדומה (שכבה 2); פקיעין (גצוב תשס״ז) — יישוב גדול, שבחפירה מצומצמת בשוליו נחשפו שלוש שכבות יישוב, שתיים (שכבות II–III) מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת, ואחת (שכבה I) מראשית תקופת הברונזה הקדומה; מערת הקבורה בפקיעין (Shalem, Gal and Smithline 2013) — מערה טבעית, גדולה, סמוכה ליישוב הכלקוליתי של פקיעין, שנמצא בה מכלול עשיר שפורסם בהיקף רחב (המכלול מהמערה שונה מרוב המכלולים הנידונים פה משום שאינו מייצג שרידי יישוב); תל תאו (Eisenberg 2001) — שכבות VI–VII משויכות לתקופה הכלקוליתית המאוחרת (קדמו להן שכבות מהתקופה הכלקוליתית הקדומה, ומעליהן נמצאו שכבות מראשית תקופת הברונזה הקדומה); עין אסור (Yannai 2006) — ממצאי התקופה הכלקוליתית המאוחרת נחשפו בעיקר בשכבות VI–VA בשטח B. להשוואה לאתרים נוספים בארץ, בעיקר בדרומה, ר׳ Garfinkel 1999.

קערות פשוטות (איור 16:1–7).— קערות אלה, המכונות ״קערות V״, נפוצות במכלול. לחלקן דופן מעוגלת ומתאר חצי־כדורי (איור 16:1), לחלקן דפנות ישרות (איור 16:4) ולאחרות דופן פסוקה (איור 16:6). שפת קערה אחת מעוטרת בביהון (איור 16:4). קערות מטיפוס זה נפוצות במרבית מכלולי התקופה הכלקוליתית המאוחרת בארץ (Garfinkel 1999: Figs. 127–129): בעמק הירדן, מדרום לכנרת (Garfinkel 1999: Fig. 132), ובעין אסור (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.19), שם מתארן שונה במקצת (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.20:7.9) ורק אחדות מהן מעוטרות בביהון.

בגליל נמצאו קערות מטיפוס זה באתרים, כגון אשרת (Smithline 2001: Fig. 6:7–12), אבו סנאן

טבלה 4. ממצא שברי השפיות משכבה II
Table 4. Rim Fragments from Stratum II

לוקוס Locus / טיפוס Type	הערות[i] Notes[i]	15	17	18	19	20	21	22	23	25	26	27	28	29	30	32	33	34	37	38	42	51	52	53	54	55	56	ס"ה Total
קערה פשוטה Plain bowl	ח	5	7	18	22	5	5	6	1	2	4	3	4	8	55	5	34	3		3	4	4		28	4	4	1	235
קערה פשוטה Plain bowl	א	5	6	9	4		3	1	1		9	3	5	4	27	1	25	1		4	4	3		24	1	2		142
קערה פשוטה Plain bowl	ג			1	1																							2
קערה פשוטה Plain bowl	פ	1																										1
קערה עבה Thick bowl	ח				2											2												4
קערה עבה Thick bowl	א				1																							1
טס Platter	ח	1																										1
גביע Cup	חר																1											1
קדרה Krater	ח		4	1	1	1				1	1	1		1	3	3		2						2				21
קדרה Krater	א	2	8	5	2		5				2	2			4		1			1				1				33
קדרה Krater	פ						1								1			1						1			1	5

[i] (א) מחופה בצבע, red painted ; (ג) כלי משפחת הגולן, Golan ware ; (ח) ללא חיפוי ועיטור, No slip/decoration ; (חר) עיטור חרוט, Incised decoration ; (פ) עיטור פלסטי, Plastic decoration.

טבלה 4. (המשך)
Table 4. (cont.)

לוקוס Locus / טיפוס Type	הערות[i] Notes[i]	15	17	18	19	20	21	22	23	25	26	27	28	29	30	32	33	34	37	38	42	51	52	53	54	55	56	ס"ה Total
קדרה Krater	א, פ	1															1											2
פערור Holemouth	ח	2	3	2	2	1	6	1	1		1	4	2	4	10	2	8	1	1	4			1	7	1	1	1	66
פערור Holemouth	א										1	2	1		6	4	3	2						2				21
קנקן חסר צוואר Neck-less jar	ח			1	1	2	1				1		1		5	1	1	1						1				16
קנקן חסר צוואר Neck-less jar	א										1																	1
קנקן חסר צוואר Neck-less jar	ג						1																					1
קנקן זקוף צוואר Straigh-neck jar	ח		1	3																								4
קנקן זקוף צוואר Straigh-neck jar	א												1	1	1													3
פיטס Pithos	ח										1																	1
פיטס Pithos	א														1													1
מחבצה [ii] Churn[ii]	ח														1									4				5
מחבצה [ii] Churn[ii]	א																							1				1
שפיות מאוחרות Later rims			5	2	5		2			1					5							2	3				1	26

[ii] שברים שאינם שפיות, Potsherds other than rims.

(פרנקל וגצוב 2013: איור 187.7:1–10), מערת היונים (Khalaily and Goren 2012: Fig. 1:1–9), חורבת גובית (van den Brink and Commenge 2008: Fig. 6:1, 2), באר צונם (Shalem 2008: Fig. 2:2), פקיעין (גצוב תשס"ז: איור 3:1–3) ותל תאו (Eisenberg 2001: Fig. 6.3:7) ומערת הקבורה בפקיעין (Shalem, Gal and Smithline 2013: Fig. 6.1). מאתרי הגליל לא פורסמה עדיין קערה מעוטרת בביהון.

קערות עבות (איור 16:8–11).— לקערות דופן עבה ושפה לעתים רחבה (איור 16:8, 9) או

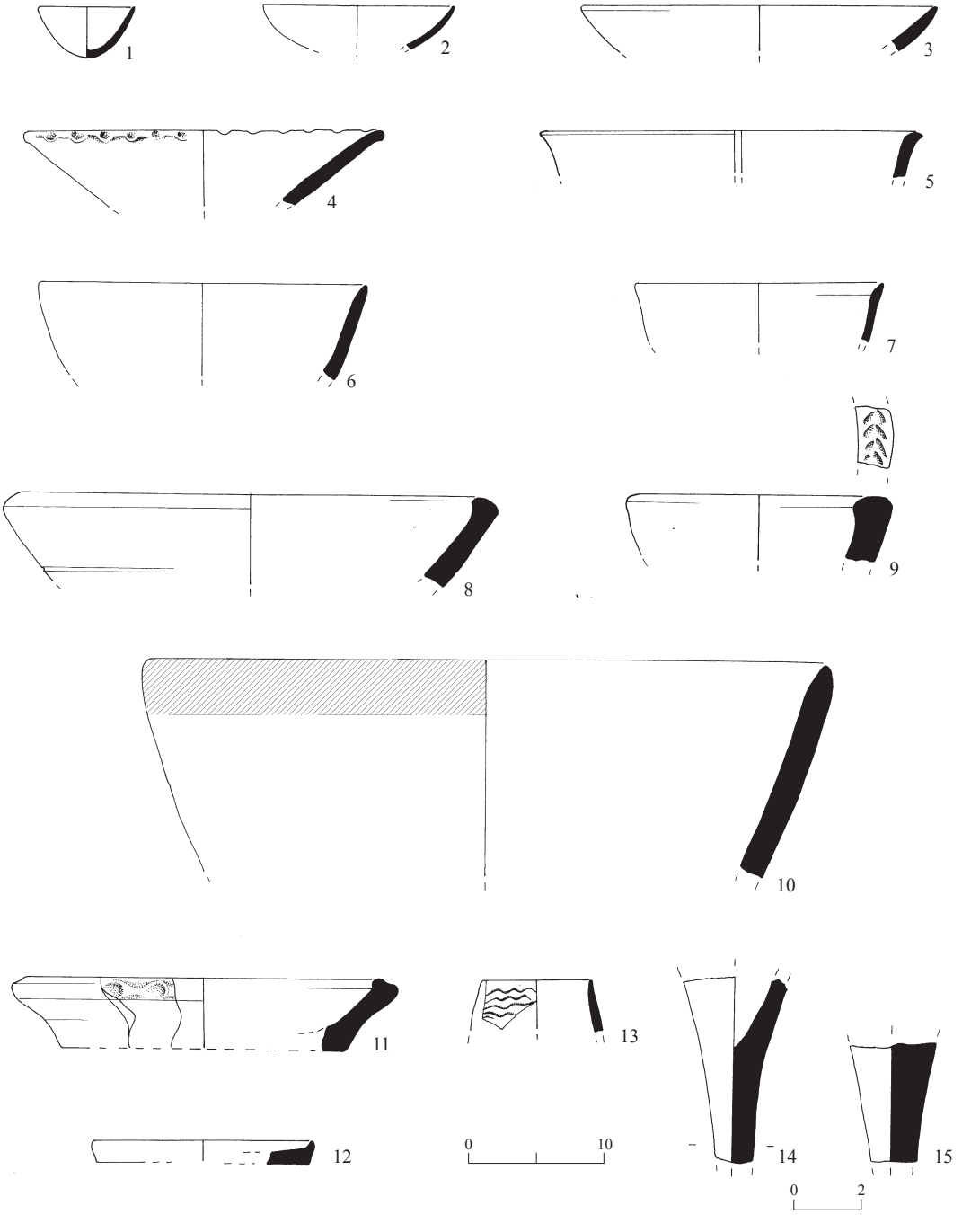

איור 16. קערות וגביעים משכבה II.

מעוטרת בחריטה או בביהון (איור 16:9, 11). בגלל הקושי להגדיר שברים קטנים נכללו בקבוצה גם קערות עמוקות (איור 16:10) וגם אגנים רדודים (איור 16:11). אגנים כאלה מצויים באתרי התקופה הכלקוליתית המאוחרת בדרום הארץ, ולחלקם עיטור בהון על השפה (Garfinkel 1999: Fig. 131). בעין אסור יש מגוון עשיר של קערות עבות (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.2, "Kraters and Basins"), אך אין קערות מעוטרות בביהון.

בגליל נמצאו קערות מטיפוס זה באתרים: אשרת (Smithline 2001: Fig. 7:1, 6), אבו סנאן (פרנקל וגצוב 2013: איור 187.7:11, 12) ובאר צונם (Shalem 2008: Fig. 2:1). עיטור בהון מופיע רק על אחת הקערות שנמצאה באבו סנאן (פרנקל וגצוב 2013: איור 187.7:12).

טס (איור 16:12).— נמצא שבר אחד של טס קטן, שלו בסיס רחב ודופן נמוכה מאוד. בספרות שצוינה לעיל פורסם כלי דומה רק מעין אסור (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.25:21).

גביעים (איור 16:13–15).— נמצאו שפת גביע מעוטר בחריטה ושני בסיסים גליליים של גביעי קרן המעוצבים בקרצוף. לא ידוע אם השפה השתייכה לכלי דמוי קרן. על פי בדיקה פטרוגרפית, שני הבסיסים יוצרו מחומר בתחומן של תצורות גיריות המצויות ברוב חלקי הארץ.[10]

גביעים דמויי קרן אופייניים למכלולי התקופה הכלקוליתית המאוחרת, בעיקר באתרי הדרום, ונדירים באתרי מרכז הארץ (Garfinkel 1999: 219, Fig. 133), אף שהם מצויים בעין אסור (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.25:16–20). בסיסי גביעי קרן ושפיות אינם ידועים מאתרי הגליל העליון. גביעים דומים נמצאו במערת הקבורה בפקיעין, אך אין להם בסיסים גליליים המעוצבים בקרצוף (Shalem, Gal and Smithline 2013: Fig. 6.6).

קדרות (איור 17).— זיהוי השברים כקדרות מתבסס רק על מתאר השפה, וייתכן שחלקם השתייכו לפיטסים קטנים (בשונה מפיטסים גדולים, להלן). לרוב הקדרות שפה מעובה שחתכה מזווה, לחלקן שפה מכונסת (איור 17:1–6) ולאחרות שפה זקופה (איור 17:7, 8). לחלק מהקדרות שפת מדף הפונה כלפי חוץ (איור 17:4–6). על שפתן של קדרות אחדות יש עיטור פלסטי (איור 17:1, 2).

קדרות דומות נמצאו במרבית מכלולי התקופה הכלקוליתית המאוחרת בארץ. גרפינקל מציין

איור 16

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1	קערה	43	244	חרס חום־ורדרד, ליבה אפור בהיר, חסמים בהירים מעטים
2	קערה	30	243	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים מעטים
3	קערה	18	140	חרס חום־ורדרד, ליבה אפורה צרה, חסמים בהירים
4	קערה	30	207	חרס אפור וחום, חסמים בהירים רבים
5	קערה	15	117	חרס חום בהיר, חסמים בהירים, שרידי צבע אדום סמוך לשפה
6	קערה	15	125	חרס חום־אדום כהה, חסמים מבזלת
7	קערה	19	162	חרס חום־אדום כהה, חסמים מבזלת
8	קערה	32	178	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים, טביעת חוט שזור
9	קערה	19	129	חרס חום־ורדרד, ליבה אפורה, חסמים בהירים רבים, חיפוי אפור
10	קערה	19	129	חרס חום־ורדרד, ליבה אפורה, חסמים בהירים רבים
11	אגן	13	111	חרס חום־ורדרד, ליבה אפורה, חסמים בהירים רבים
12	טס	15	156	חרס אפור, חסמים בהירים
13	גביע	11	204	חרס חום־כתמתם, עיטור חרוט
14	גביע	33	217	חרס חום־אפור, חסמים לבנים, שרידי חיפוי אדום
15	גביע	28	164	חרס אפור, חסמים לבנים

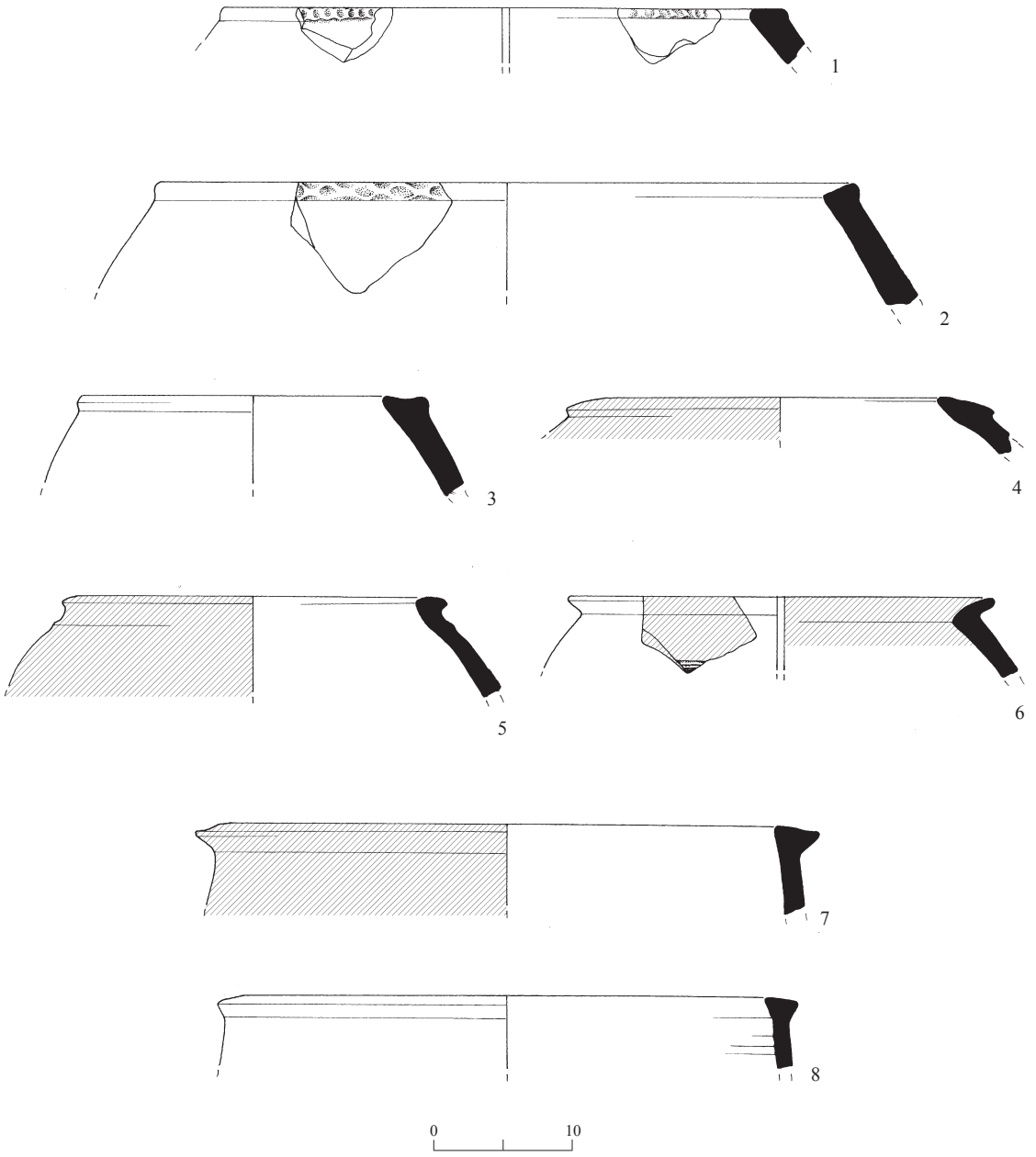

איור 17. קדרות משכבה II.

מס׳	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1	56	508	חרס חום־ורדרד, חסמים בהירים רבים
2	30	256	חרס חום, חסמים בהירים רבים, עיטור טביעת אצבע
3	19	125	חרס חום־אפור, חסמים בהירים
4	21	233	חרס חום, חסמים בהירים רבים, חיפוי אדום
5	38	208	חרס חום, ליבה חומה-אפורה, חסמים בהירים, חיפוי אדום
6	30	119	חרס חום־כתמתם, חסמים בהירים וקטנים, חיפוי אדום, עיטור סרוק
7	27	151	חרס חום, חסמים בהירים רבים, חיפוי אדום
8	17	119	חרס חום־אפרפר, ליבה אפורה רחבה, חסמים בהירים

שלרבות מהקדרות המכונסות (Type D3) יש עיטור פלסטי על השפה (Garfinkel 1999:226–231). גם בעין אסור יש מגוון רחב של קדרות (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.21, "Kraters and Basins"), והן נעדרות עיטור פלסטי על השפה.

בגליל נמצאו קדרות כאלה באתרים: אשרת (Smithline 2001: Fig. 12:1, 2), אבו סנאן (פרנקל וגצוב 2013: איור 16:187.7), חורבת גובית (van den Brink and Commenge 2008: Fig. 10:4), באר צונם (שלם 2003: איור 1:22,

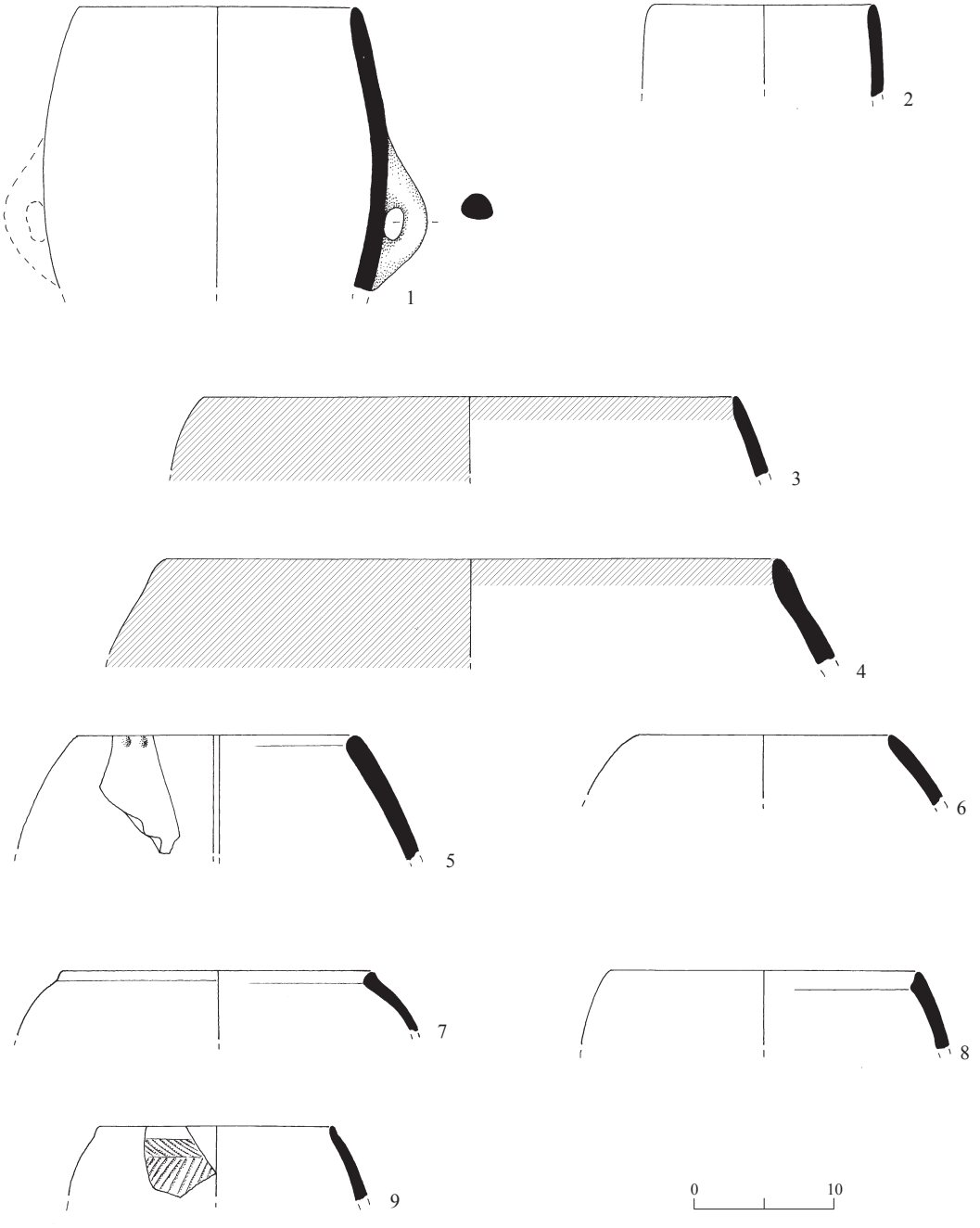

איור 18. פערורים משכבה II.

◂ איור 18

מס׳	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1	29	171	חרס חום־אפרפר, חסמים מגוונים
2	39	231	חרס חום־ורדרד, חסמים בהירים גדולים
3	30	219	חרס אפור בהיר, חסמים בהירים, חיפוי אדום
4	27	172	חרס חום־אדמדם, חסמים בהירים רבים, חיפוי אדום
5	30	279	חרס חום־ורדרד, ליבה אפורה, חסמים בהירים רבים, עיטור טבוע
6	39	236	חרס חום־בהיר, חסמים בהירים גדולים
7	39	238	חרס אפור־לבנבן, חסמים בהירים רבים
8	18	140	חרס חום, ליבה אפורה רחבה, חסמים בהירים
9	15	156	חרס חום־ורדרד, חסמים בהירים מעטים, עיטור חריטה במסרק

2; Shalem 2008: Fig. 3:3), פקיעין (גצוב תשס״ז: איור 3:8–13), מערת הקבורה בפקיעין (Shalem, Gal and Smithline 2013: Fig. 6.4), שם גם קנקנים ששפתם דומה, למשל (Fig. 4.119 ותל תאו (Eisenberg 2001: Fig. 6.4:16, 17, איזנברג מגדירם פיטסים). מתוך מכלולי הגליל הנסקרים כאן, פורסמו רק שני פריטים שלהם עיטור פלסטי (גצוב תשס״ז: איור 3:9; Shalem 2008: Fig. 3:3); שניהם שייכים למשפחת כלי הגולן (להלן). ייחודיותו של ממצא הקדרות המעוטרות מעינות כּוְכַּב צוינה כבר על ידי שלם שבדקה גם ממצאים רבים שמקורם בסקר (שלם 2003: 71).

פערורים (איור 18).— פערורים נפוצים מאוד בשכבה II. לכולם שפה פשוטה: מחודדת (איור 18:3), עגולה (איור 18:5) או חתוכה (איור 18:7, 8). פערורים מעטים מעוטרים בפס צבע אדום על השפה (איור 18:3, 4) או בחריטה (איור 18:5, 9). פערורים שלהם שפה פשוטה נפוצים בכל אתרי הארץ (Garfinkel 1999: Figs. 144–146), למשל בעין אסור (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.24). לרבים מהם חיפוי אדום או פס צבע סמוך לשפה.

בגליל נמצאו פערורים כאלה באתרים: אשרת (Smithline 2001: Fig. 11:1–4), אבו סנאן (פרנקל וגצוב 2013: איור 187.73:13), מערת היונים (Khalaily and Goren 2012: Fig. 2:1), חורבת גובית (van den Brink and Commenge 2008: Fig. 10: 1, 2), באר צונם (שלם 2003: איור 23:1–3), פקיעין (גצוב תשס״ז: איור 3:11, 12), מערת הקבורה בפקיעין (Shalem, Gal and Smithline 2013: Figs. 4.104:2; 6.3:5) ותל תאו (Eisenberg 2001: Fig. 6.5:1, 2).

קנקנים ללא צוואר (איור 19:1–4).— לקנקנים מתאר של פערור ושפה נוטה חוצה. הם נפוצים ברוב אתרי הארץ, וגרפינקל מציין שהם הנפוצים בקנקני התקופה הכלקוליתית המאוחרת (Garfinkel 1999:241, Figs. 147, 148). גם בעין אסור נפוצים קנקנים אלה (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.22:1–11).

בגליל נמצאו קנקנים מטיפוס זה באתרים: אשרת (Smithline 2001: Fig. 11:6–8), אבו סנאן (פרנקל וגצוב 2013: איור 187.7:15), באר צונם (Shalem 2008: Fig. 2:4), פקיעין (גצוב תשס״ז: איור 3:16, 17) ותל תאו (Eisenberg 2001: Fig. 6.4:3).

קנקנים שלהם צוואר גבוה (איור 19:5–7).— לקנקנים צוואר גבוה, זקוף או מכונס, ושפה מחודדת ונוטה חוצה. בכל הפריטים שנמצאו כל הכלי מחופה אדום, גם הבסיסים (איור 19:6, 7). קנקן כמעט שלם מטיפוס זה נמצא על רצפה 30b בשכבה IIc. קנקנים כאלה מוכרים במכלולי התקופה הכלקוליתית המאוחרת, וגרפינקל מציין שעיקר תפוצתם בבקעת הירדן (Garfinkel 1999:241, Fig. 149). קנקנים כאלה נמצאו גם בעין אסור (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.22:16–18).

בגליל נמצאו קנקנים מעטים מטיפוס זה במערת היונים (Khalaily and Goren 2012: Fig. 2:2), בחורבת גובית (van den Brink and Commenge

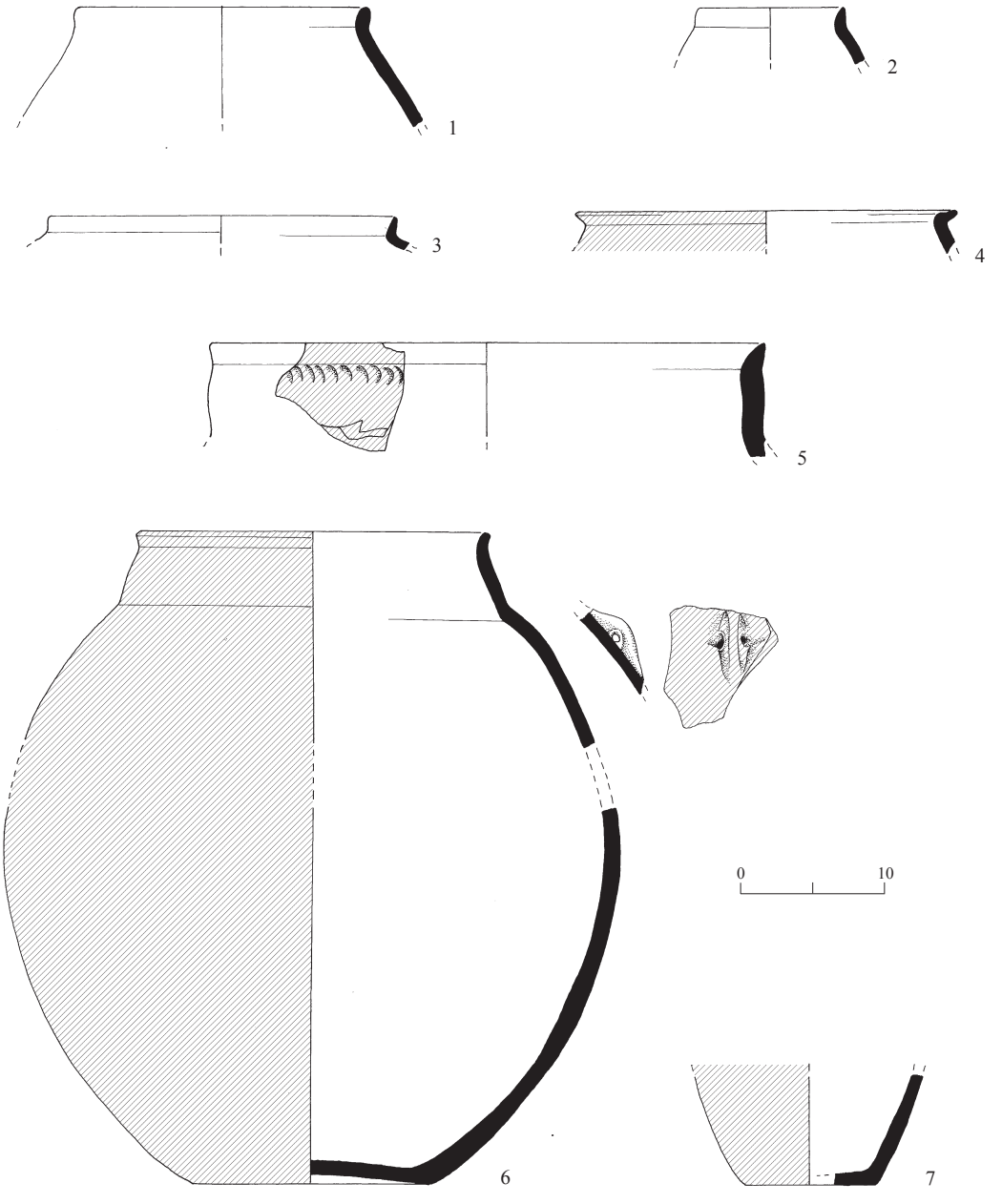

איור 19. קנקנים משכבה II.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1	קנקן	21	237	חרס חום־אדום כהה, חסמים מבזלת
2	קנקן	33	193	חרס חום־ורדרד, חסמים בהירים מעטים
3	קנקן	26	182	חרס אפור לבנבן, חסמים מגוונים
4	קנקן	34	189	חרס חום אפרפר, חסמים בהירים, חיפוי אדום
5	קנקן	28	165	חרס חום אפרפר, חסמים בהירים רבים, חיפוי אדום
6	קנקן	30b	226 ,242	חרס חום אפרפר, חסמים בהירים, חיפוי אדום
7	בסיס	33	211	חרס חום אדמדם

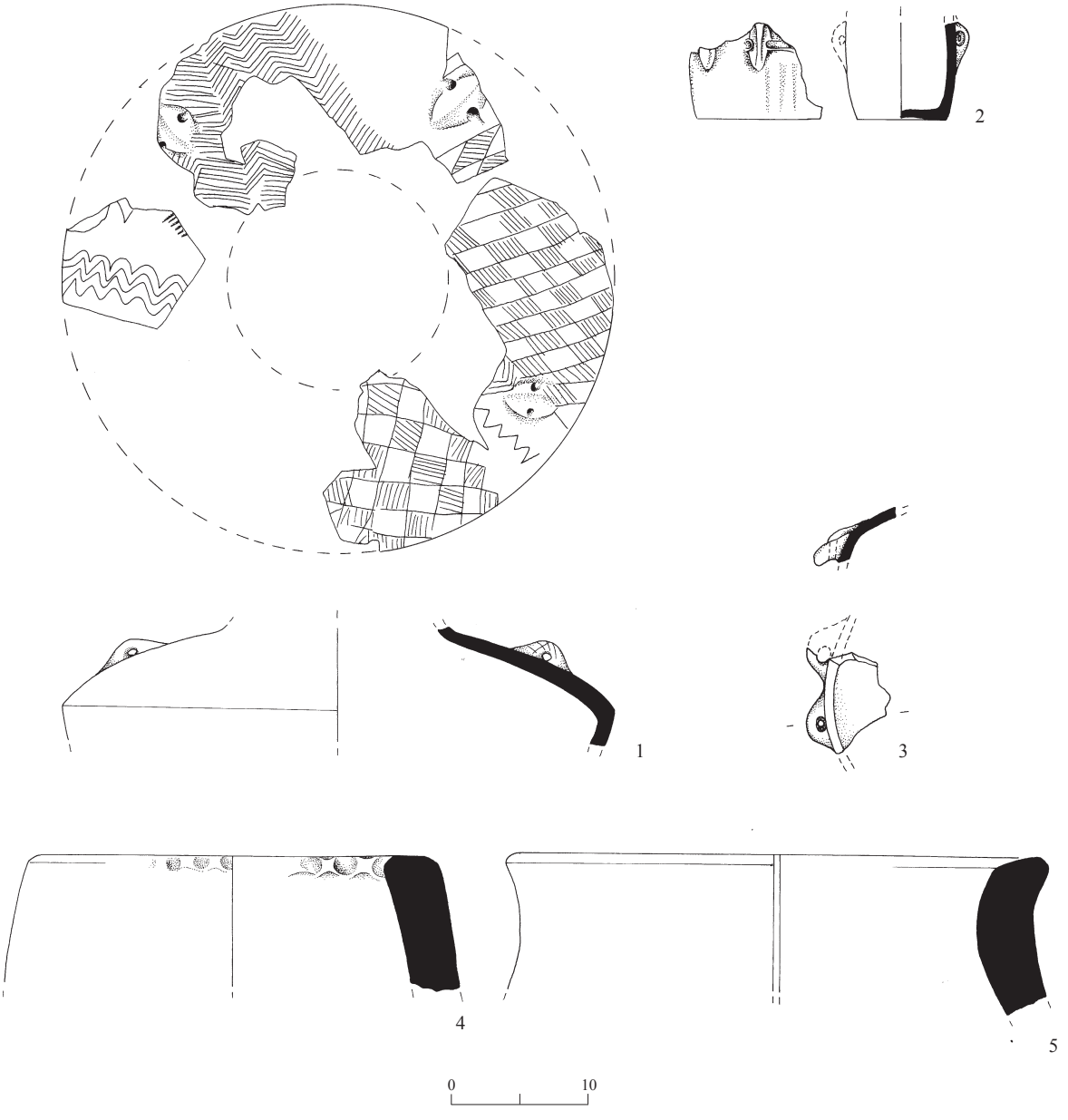

איור 20. קנקנים ופיטסים משכבה II.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1	קנקן	30b	180	חרס חום־ורדרד, ליבה אפורה, עיטור חרוט
2	בסיס	121	160	חרס חום־אפור, חסמים בהירים, קרצוף אנכי על פני הכלי
3	קנקן	53	502	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים גדולים
4	פיטס	30	226	חרס חום־אפרפר מחוץ ואפור בליבה ומפנים, חסמים בהירים רבים
5	פיטס	26	197	חרס חום־אדמדם, ליבה אפורה רחבה, חסמים בהירים רבים

2008: Fig. 11: 2) ובמערת הקבורה בפקיעין (Shalem, Gal and Smithline 2013: Fig. 4.111:1–3).

קנקנים מרובי ידיות (איור 20:1–3).— על רצפה 30b בשכבה IIc נמצאו שברי קנקן מזווה, מעוטר בחריטה. על הכתף, מעל הזיווי, היו ארבע ידיות נקב קטנות, שמהן השתמרו שלוש. כתף הקנקן נחלקה לארבעה ספינים בין הידיות. כל ספין עוטר בדגם שונה: רשת ריבועים, רשת מעוינים, קווי זיגזג צפופים וקבוצות של קווים גליים. עוד נמצא חלק תחתון של קנקן קטן שבו השתמרו שתי ידיות נקב (איור 20:2); סביר שבמקור היו יותר.

קנקנים מרובי ידיות נמצאו בכמה אתרים ברחבי הארץ, ולאחדים מהם מתאר מזווה (Garfinkel 1999: Fig. 142). מעין אסור פורסם שבר אחד של קנקן מרובה ידיות (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.30:16). מאתרי היישוב בגליל הנדונים כאן לא פורסמו קנקנים מרובי ידיות או קנקנים שגופם מזווה. במערת הקבורה בפקיעין נמצאו קנקנים מרובי ידיות, ודומה במיוחד קנקן מרובה ידיות בעל גוף מזווה שחלקו העליון מעוטר בחריטה (Shalem, Gal and Smithline 2013: Fig. 4.108).

פיטסים (איורים 20:4, 5; 21).— לפיטסים שנמצאו בחתך תעלת הביוב דופן עבה מאוד (4–5 ס״מ). בשכבה II נמצאו מעט שברים שעוביים גדול מ־3 ס״מ, ונראה שהשתייכו לפיטסים דומים. לפיטסים הקטנים יש שפיות עבות וגדולות משאר הכלים שתוארו כאן, אך קטנות מאוד מאלה שסביר שהיו לפיטסים שנמצאו בתעלת הביוב: לפיטס אחד שפה מכונסת, מעוטרת בעיטור בהון (איור 20:4), ולאחר שפה נטויה חוצה (איור 20:5). פיטסים שלהם שפה נטויה חוצה נמצאו גם בעין אסור (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.23:9–13). בגליל נמצאו פיטסים רק באשרת (Smithline 2001: Fig. 12:1, 2), ללא עיטור פלסטי על השפה.

לפיטס שבאיור 21 ובתכנית 6 רצועות עיטור חבל, ידיות גדולות שחתכן משולש וידית דומה, שנקבעה במאוזן בדופן הפנימית (לא נראית בתכנית). לפיטסי ענק מתל דלהמיה ומאבו חמיד עיטור דומה וידיות מדף בדופן הפנימית (Garfinkel 1999: Fig. 1:156, 157). אולי הידיות שימשו מדרגות לכניסה ויציאה.

0 30
ס״מ cm

איור 21. פיטס.

הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
פיטס	48	498	חרס חום־אפרפר בהיר, ליבה אפורה, חסמים בהירים רבים

מחבצות (איור 22:1–3).— נמצאו מעט שברי מחבצות: צוואר קשתי שלפי חיבורו לגוף הכלי מזוהה כמחבצה (איור 22:1) ושברי ידיות הסמוכות לקצה שטוח (איור 22:2) או מחודד (איור 22:3).

מחבצות הן כלי המאפיין את מכלולי התקופה הכלקוליתית המאוחרת (Garfinkel 1999:254), והן מצויות ברוב מכלולי הארץ (מלבד רמת הגולן). כפי שהוצג לעיל, מחבצות מצויות גם במכלולי התקופה הכלקוליתית הקדומה 3.

בעין אסור יוחסו רק שברים מעטים למחבצות (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.25:12). בגליל נמצאו מחבצות באתרים: אשרת (Smithline 2001: Fig. 15:1), מערת היונים (Khalaily and Goren 2012: Fig 3: 10), באר צונם (שלם 2003: איור 24:6), מערת הקבורה בפקיעין (Shalem, Gal and Smithline 2013: Fig. 6.8) ותל תאו (Eisenberg 2001: Fig. 6.5:5–8).

שונות (איור 22:4, 5).— בקבוצה זו זרבובית רחבה ושבר קובעת שעוטרו ברצועה בולטת דמוית חבל.

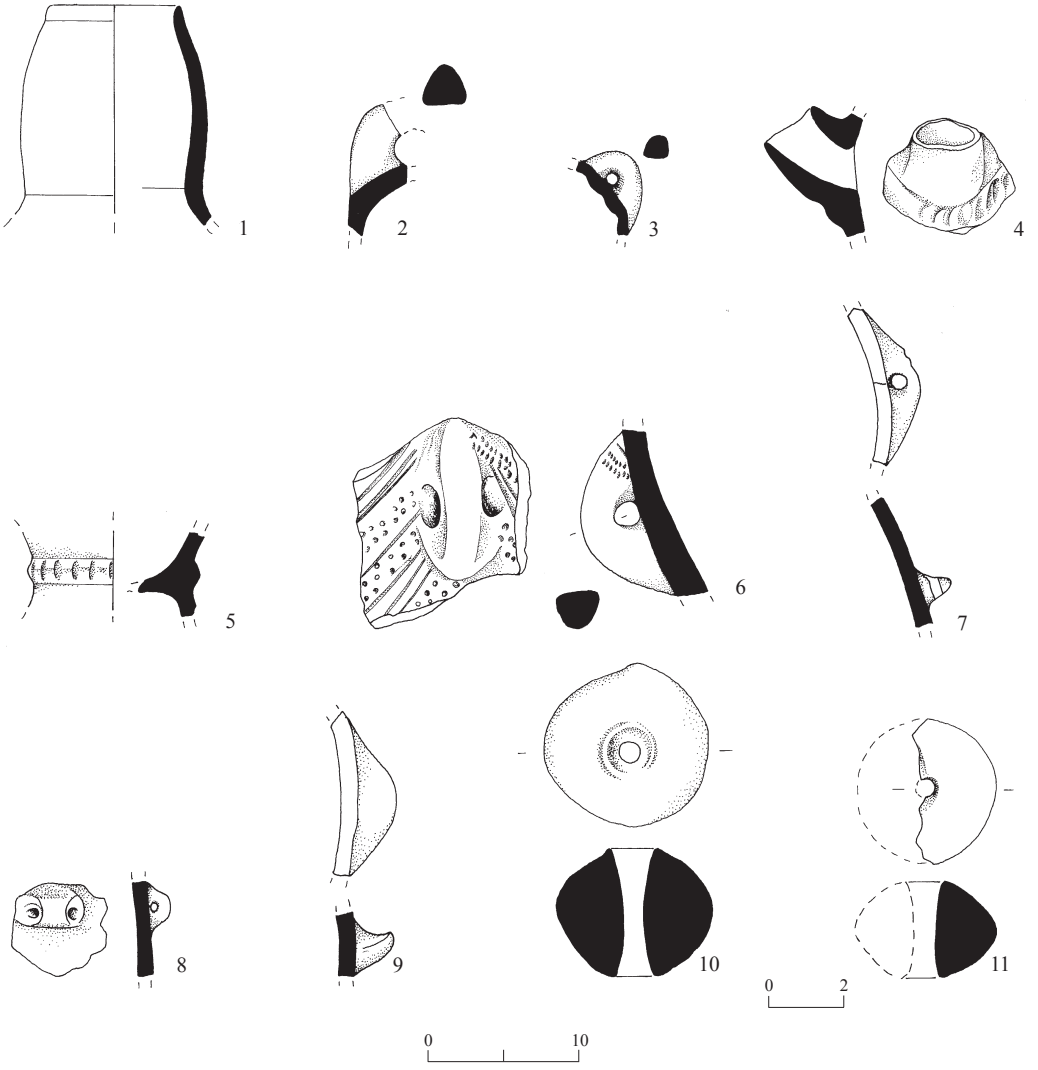

איור 22. כלי חרס משכבה II.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1	מחבצה	53	519	חרס חום־ורדרד, חסמים בהירים רבים
2	מחבצה	26	182	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים
3	מחבצה	53	509	חרס חום־ורדרד, חסמים בהירים
4	זרבובית	55	529	חרס חום, ליבה אפורה, חסמים בהירים רבים
5	קובעת	19	162	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים
6	ידית נקב	26	197	חרס חום־ורדרד, חסמים בהירים רבים, עיטור חרוט, חיפוי אדום מפנים ומחוץ
7	ידית נקב	17	152	חרס חום, חסמים בהירים, חיפוי אדום מפנים ומחוץ
8	ידית נקב	23	169	חרס חום־אפור, חסמים בהירים
9	ידית מדף	27	172	חרס חום־אפרפר, חסמים בהירים, חיפוי אדום
10	משקולת	18	144	חרס אפור בהיר, חסמים בהירים
11	משקולת	30	203	חרס אפור, חסמים בהירים

ידיות.— במכלול הידיות (טבלה 5) שולטים שני טיפוסים: ידית נקב גדולה שלה חתך משולש (איורים 1:18; 6:19; 6:22, 7) — יותר ממחצית הידיות שנמצאו הן מטיפוס זה; וידית סרט המתרחבת במקום חיבורה אל גוף הכלי (איור 9:15) — טיפוס זה שכיח בשכבה III (ר׳ לעיל), ונראה שרוב ידיות הסרט שנמצאו בשכבה II מקורן בשכבה III. בהנחה זו תומכת העובדה שמרבית ידיות הסרט נמצאו בלוקוס 53 המצוי בבסיס ההצטברויות של שכבה II בשטח B, ולכן אפשר שהוא כולל גם ממצא רב משכבה III (טבלה 5). נמצאו שלושה טיפוסי ידיות נוספים: ידית שלה חתך עגול (לא אוירה), ידית נקב קטנה (איורים 1:20—3; 8:22) וידית מדף (איור 9:22).

ידיות נקב גדולות, המופיעות כאמור לראשונה כבר בתקופה הכלקוליתית הקדומה, הן תו מאפיין ושכיח בתקופה הכלקוליתית המאוחרת (Garfinkel 1999:269–271). לעתים, רכס הידית עוטר או הוחלק (איורים 6:19; 6:22), כך שנוצר חתך טרפזי. ידיות נקב גדולות שולטות בכל מכלולי התקופה הכלקוליתית המאוחרת באתרי הגליל: אשרת (Smithline 2001:49), אבו סנאן (פרנקל וגצוב 2013, איור 21:187.7, 22), מערת היונים (Khalaily and Goren 2012: Fig 3:2), חורבת גובית (van den Brink and Commenge 2008: Fig. 10:1, 2), באר צונם (Shalem 2008: Fig. 2:5), פקיעין (גצוב תשס״ז: איור 11:4), מערת הקבורה בפקיעין (Shalem, Gal and Smithline 2013: Fig. 6.13:9, 10) ותל תאו (Eisenberg 2001: Fig. 6.5:8).

גם שאר הטיפוסים שנזכרו מצויים במכלולים רבים בגליל. לעומתם, ידיות שלהן חתך עגול נדירות בעינות כּוְכַּב ובאתרים אחרים. לרוב, אלה ידיות סל שהותקנו מעל הכלי, דוגמת הכלים שנמצאו בכיסופים (Goren 2002: Fig. 4.2). ידיות שלהן חתך עגול נמצאו רק בפקיעין (גצוב תשס״ז:6), במערת הקבורה שבפקיעין (Shalem, Gal and Smithline 2013: Fig. 6.6) ובחורבת גובית. גם בחורבת גובית הן שימשו ידיות סל (van den Brink and Commenge 2008: Fig. 6:7, 8).

משקולות פלך (איור 10:22, 11).— למשקולות צורת כדור שמתארו דו־חרוט, ולאורכו נקב שנעשה בטין הרך. חפצים דומים נמצאו במכלולים רבים מהתקופה הנאוליתית הקרמית, כמו בלוד (Gopher and Blockman 2004: Fig. 15:18) ובחורבת מנחה (Garfinkel 1992: Fig. 85:16–28), וגם במכלולים מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת כמו בעין אסור (Yannai 2006: Fig. 7.3:3–5), ברמת הגולן (Epstein 1998: Pl. XXI:31–33) ובאשרת (Smithline 2001: Fig. 15:3). על אף הדמיון ביניהן, המשקולות מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת גדולות בהרבה מאלה של התקופה הנאוליתית הקרמית.[11]

עיטור כלי החרס (טבלה 6)

חיפוי בצבע.— לכלים רבים (36% מהשפיות) חיפוי אדום, בצד החיצוני של כלים סגורים ובקערות, מחוץ ומפנים. על כלים אחדים צבוע רק פס על השפה (לדוגמה, איור 11:16). חיפוי בצבע נדיר ברוב מכלולי דרום הארץ ומרכזה (Garfinkel 1999:273), אך נפוץ מאוד בעין אסור (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006:76, Figs. 4.18–32) וברוב מכלולי הצפון המתוארים כאן. שלם (79:2003, טבלה 2) בדקה חרסים מעינות כּוְכַּב ומבאר צונם ומצאה ש־44% מהחרסים בעינות כּוְכַּב ו־38% מהחרסים בבאר צונם חופו בצבע.

עיטור בציור.— פריטים אחדים עוטרו בפסים רחבים של צבע אדום על חיפוי בהיר. השברים קטנים, ודגם הציור אינו ידוע. חרסים אלה שונים מהחרסים המעוטרים בקווי מכחול דקים שנמצאו בכמה אתרים בגליל המערבי (Frankel et al. 2001:49: Type 10) ובעין אסור (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006:76, Fig. 4.26:6–20).

עיטור פלסטי (איור 21).— רצף של שקעים שעוצבו באצבע, בציפורן או במכשיר חד על רכס בולט או על השפה. לעתים התקבל מראה של חבל. עיטור זה נפוץ בכל המכלולים.

עיטור בחריטה ובדיקור (איור 1:20; 6:22).— הכלים עוטרו בדגמים גאומטריים בחריטה ובדיקור לפני ייבושם הסופי. כלים אלה שייכים לקבוצת ״כלי עמק החולה״, אשר זוהתה לראשונה בתל תורמוס (Dayan 1969; Garfinkel 1999:291–296). ממצא רב מקבוצה זו נמצא בתל תאו (Eisenberg 2001: Figs. 6.1; 6.2) ובבאר צונם (Shalem 2008: Fig. 4). חרסים כאלה נמצאו גם באשרת (Smithline 2001: Fig. 6:3–5), במערת היונים (Khalaily and Goren 2012: Fig. 4:5–12) ובאתרים נוספים בגליל (Frankel et al. 2001:99), ולאחרונה גם בארד אל־סמרה (חפירת המחבר, לדוח ראשוני ר׳ גצוב 2011). בין ״כלי עמק החולה״ מופיעים גם

טבלה 5. ממצא הידיות משכבה II
Table 5. Handles from Stratum II

לוקוס Locus / טיפוס Type	15	17	18	19	20	21	22	23	25	26	27	28	29	30	32	33	34	37	38	42	51	52	53	54	55	56	ס"ה Total
סגלגלה וסרט Oval/ribbon		1	1									1		3	2	4					1	1	30	2	4	2	52
עגולה Round														3													3
מדף וזיז Shelf/knob		1		1							1	1		2		1	1						1				9
נקב גדולה Large lug	1	7	7	9	4	16	1			8	8	3	2	19	7	21	16		7	1	4	2	5	1	1	3	153
נקב קטנה Small lug			1	4		1				1	2		1			4	1			1	2	3	5		2		28
245																											

טבלה 6. ממצא החרסים המעוטרים משכבה II
Table 6. Decorated Sherds from Stratum II

לוקוס Locus / העיטור Decoration	15	17	18	19	20	21	22	23	25	26	27	28	29	30	32	33	34	37	38	42	51	52	53	54	55	56	ס"ה
חריטה ודיקור Incisioned/punctured			1		1	1				1		1		3		3	1		1			1	3	1		3	21
פלסטי בולט Plastic relief	2	3		2		15			1		4	4		29	1	6	28	1	1		1		10		8		116
ציור Painted												1		1						2							4
141																											

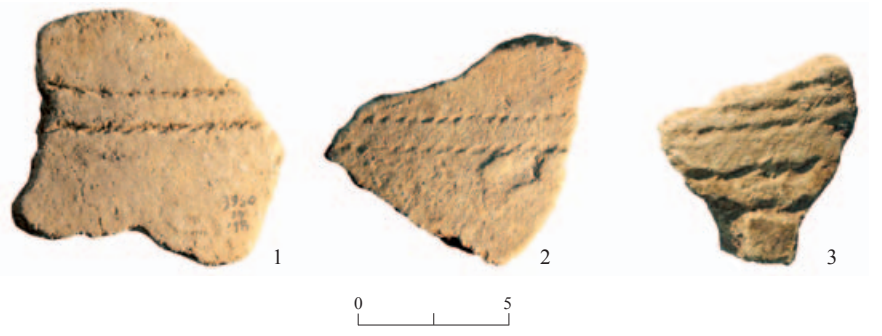

איור 23. חרסים עם טביעת חוט שזור.

כאלה שלהם עיטורים חרוטים שמולאו בגיר לבן (Eisenberg 2001: Fig. 6.1:14, 15); כאלה לא נמצאו בעינות כּוְכַּב.

טביעות חוט (איור 23).— לעתים יש טביעות של חוט בצדם החיצוני של שברי גוף של קנקנים ופיטסים. חלק מהטביעות הן של חוטים עבים (כ־4 מ״מ), שנשזרו בכיוון S, וחלקן של חוטים דקים יותר שקשה להבחין בכיוון שזירתם או לקבוע אם הם שזורים. נראה שהטביעות נותרו מחוטים שהקדר כרך על הכלים בעת ייצורם לשם ייצובם לפני הייבוש. במקרים שבהם הכלי חופה בצבע, ניכר שהחיפוי נעשה לאחר הסרת החוטים.

בעין אסור נמצאו חרסים רבים שעליהם טביעות חוט שזור (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: 75, Fig. 4.26:4), ומבין אתרי הגליל שבהם נמצאו טביעות כאלה יצוינו אשרת (Smithline 2001: Fig. 14:4, 5), אבו סנאן (פרנקל וגצוב 2013: איור 6:8.187), באר צונם (Shalem 2008: Fig 2:10) ופקיעין (גצוב תשס״ז: איור 5). לא פורסמו טביעות כאלה מאתרים באזורי הארץ האחרים.

משפחת כלי הגולן.— נמצאו שלוש שפיות (כחצי אחוז מכלל השפיות) וכמה שברי גוף ממשפחה זו (איורים 6:16, 7; 1:19; 7:22). לכלי הגולן טין חום־אדום כהה, צרוף היטב, המכיל חסמי בזלת רבים (Epstein 1998:159–228). הם מצויים ברוב אתרי הגליל הנסקרים כאן: אשרת (Smithline 2001: Fig. 11:11), אבו סנאן (פרנקל וגצוב 2013: איור 21:187.7, 22), באר צונם (Shalem 2008: Fig. 3), פקיעין (גצוב תשס״ז: איורים 3:5, 6, 9, 12; 11:4), מערת הקבורה בפקיעין (Shalem, Gal and Smithline 2013: Figs. 4.126–4.131) ותל תאו (Eisenberg 2001:106).

בבאר צונם 18% מהחרסים שייכים למשפחת כלי הגולן (שלם 2003: 79, טבלה 2).

כלי העצם

נמצאו ארבעה כלי עצם: שלושה מרצעים וחפץ גלילי (איור 1:24). שני מרצעים יוצרו מעצמות גפיים של בעלי חיים בינוניים, ואחד יוצר מעצם כף רגל קדמית של צאן. החפץ הגלילי גולף מקרן של בעל חיים ממשפחת הפריים, כנראה בקר.

כלי האבן

נמצאו 38 כלי אבן (איור 2:24—12). כולם, למעט שניים, יוצרו מבזלת.

דיסקוס (איור 2:24).— הדיסקוס יוצר מחלוק אבן גיר. היקפו עובד בהתזה, ובמרכזו קדח דו־חרוטי. הדיסקוס שימש כנראה משקולת פלך.

כלי שחיקה (איור 3:24, 4).— נמצאו 17 שברים של כלי שחיקה, כמעט כולם מבזלת ואחד מגאודה של קוורץ (״אבטיח אליהו״).

מכתשים (איור 5:24).— נמצאו שני שברי קערות עבות־דופן ששימשו כנראה מכתשים.

קובעות (איור 6:24—12).— נמצאו 18 שברי קובעות בזלת שלהן דפנות דקות שעובדו בקפידה (ארבע מהן נאספו מפני השטח בקרבת החפירה): עשר שפיות (איור 6:24—8), שלושה שברי גוף, שלושה שברי טבעת תחתונה (איור 9:24, 10), ושני בסיסים שטוחים שעליהם ניכרים שרידי רגליים (איור 11:24, 12). נראה שכל השברים שייכים לקובעות שלהן בסיס חלונות. הדופן החיצונית של אחת הקובעות (איור 12:24) מעוטרת בחריטות (״סירוק״) המקיפות

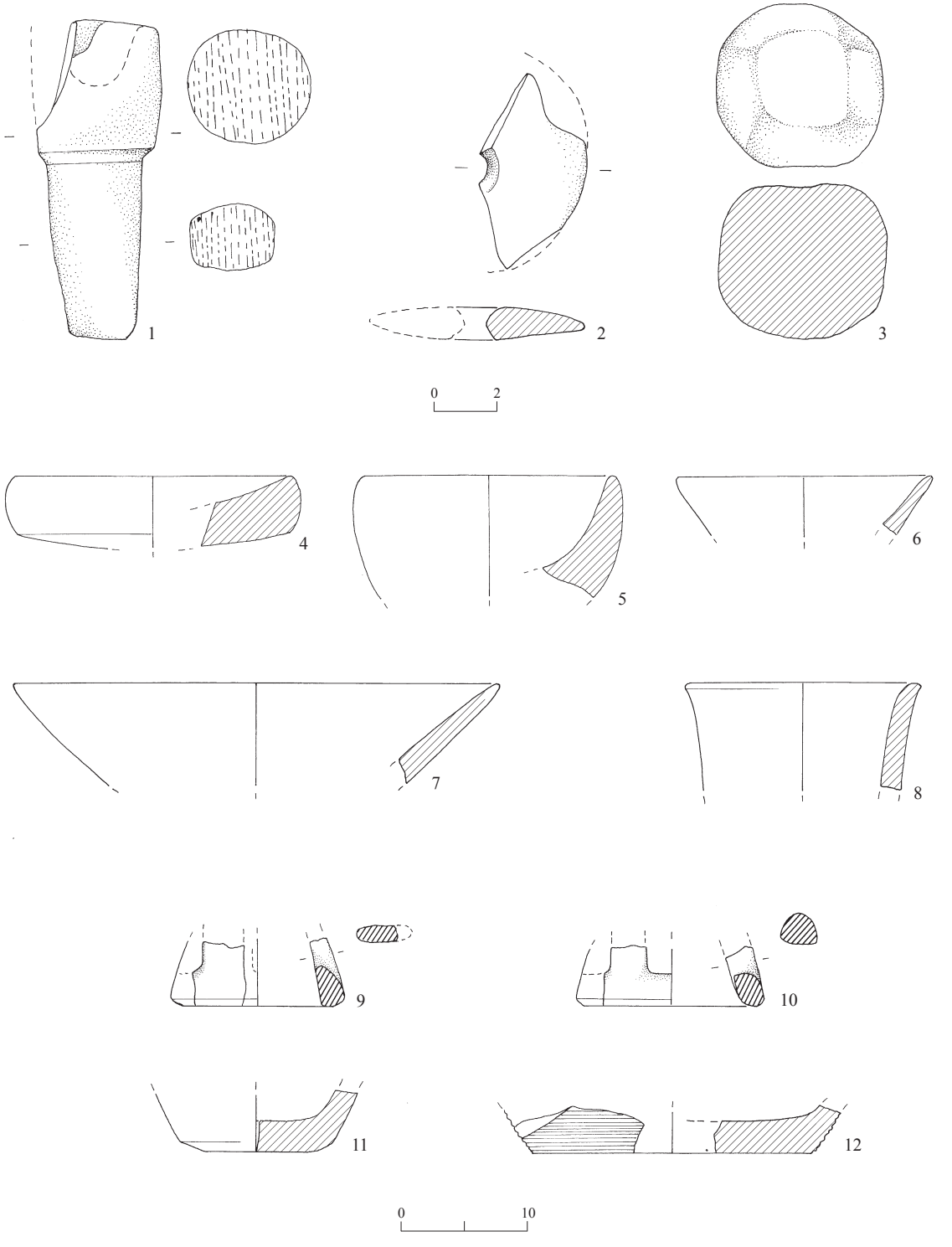

איור 24. כלי עצם ואבן משכבה II.

איור 24 ◂

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	החומר
1	חפץ גלילי	39	136	עצם
2	דיסקוס מחורר	13	106	אבן גיר
3	כלי שחיקה	28	164	בזלת
4	אבן שכב	22	246	בזלת
5	קערה	34	253	בזלת
6	קובעת	36	197	בזלת
7	קובעת	פ״ש		בזלת
8	קובעת	פ״ש		בזלת
9	קובעת	24	169	בזלת
10	קובעת	פ״ש		בזלת
11	קובעת	26	148	בזלת
12	קובעת	פ״ש		בזלת, עיטור חרוט

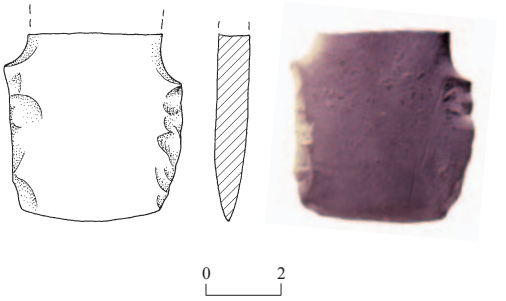

איור 25. צלמית כינור משכבה II (W55; מס׳ סל 529).

את הכלי. עיטור כזה מצוי על קובעות בדרום הארץ, למשל בגרר (Gilead 1995: Fig 7.1:9, 10) ועל קערה מעין אסור. רואן מציין עיטור זה כתכונה דרומית (Rowan 2006:218, Fig. 6.3:7).

מקטרים שלהם בסיס חלונות, במיוחד מקטרי בזלת, אופייניים לתקופה הכלקוליתית המאוחרת. הם מופיעים גם בשכבות מסוף התקופה הכלקוליתית הקדומה (Getzov et al. 2009: Fig. 2.59:3), ועיקר תפוצתם באתרי דרום הארץ (אלון ולוי תשנ״א: טבלה 6). במכלולי הגליל הנסקרים כאן פורסמו מקטרים מאשרת (Smithline 2001: Fig. 15:4–6), ממערת הקבורה בפקיעין (van den Brink 2013) ומתל תאו (Gopher and Eisenberg 2001: Fig. 9.4:1–4). מקטרים נמצאו גם באתרים אחרים בגליל (פרנקל וגצוב 2013: אתר 146; Frankel et al. 2001: Table 3.1: Type 12; Smithline 2013: Fig. 11:1) ומעט בגולן (Epstein 1998:235).

צלמית דמוית כינור

בין אבני קיר 55 נמצאה צלמית שבורה (איור 25). כיוון שהקיר נבנה הישר מעל הצטברויות שכבה III, היא משויכת לשלב מוקדם של שכבה II, או שנותרה מימי שכבה III. הצלמית שייכת לקבוצת הצלמיות דמויות הכינור. היא עשויה מאבן גיר אפורה. לגופה מתאר מרובע, החלק העליון שבור, ובשני צדדיה התזות המעידות ששוברה במכוון.

צלמיות דמויות כינור מוכרות כבר בשלב המאוחר של התקופה הכלקוליתית הקדומה, ושתי צלמיות כאלה נמצאו בשכבה 16 בחורבת עוצה (Getzov 2009). צלמיות אלה נפוצות בתקופה הכלקוליתית המאוחרת (אלון ולוי תשנ״א: טבלה 3), ולמרביתן משותפת צורת הגוף המרובעת, שידין (Yadin 1976) קישר למתאר החזית של גלוסקמות חרס מהתקופה הכלקוליתית. בגליל ובגולן נמצאו צלמיות אחדות. לצלמית שנמצאה בגמלא (גוטמן ורפל תשנ״ד: 45) גוף עגול, ולצלמיות שנמצאו בפקיעין גוף מרובע (Shalem, Gal and Smithline 2013: Fig. 9.1).

תעשיית הצור

את ממצא כלי הצור משטח A חקר סורין חרמון (Hermon 2008:68–73, Pls. 36–39), ולהלן עיקר תוצאות המחקר (טבלות 7, 8).[12] נמצאו

7932 פריטים, ובהם 264 כלים (3.3%). התעשייה מקומית, והיא ניצלה מגוון חומרי גלם. לרוב הגרעינים שטח נקישה אחד. על הלהבים הותקנו בעיקר להבי מגל, ושאר הכלים הותקנו על פריטים אחרים. לא נמצאו דיסקוסים האופייניים למכלולי הצפון. להלן תיאור של שלושה טיפוסי כלים מתוך המכלול.

להבי מגל.— זו קבוצת הכלים הגדולה ביותר. ללהבים גב ישר, קטימות ישרות וחורפה שלה שינון עדין. חרמון מציין את המאפיינים האלה: נעשתה בחירה מושכלת של חומרי הגלם; מרבית הלהבים יוצרו כנראה במקום; בחמישית מהם לא הובחן ברק, ולכן לא היו בשימוש; הסטנדרטיזציה גבוהה; על כרבע מהלהבים נותרו סימני שרפה.

סטנדרטיזציה גבוהה ורוחב צר (13.6 מ״מ בממוצע) אופייניים למכלולים בצפון הנגב (Hermon 2008:73, Table 15), ושונים מהממצא במערת הקבורה בפקיעין (15.3 מ״מ רוחב ממוצע; Getzov 2013a: Table 7.3 g) ובתל תורמוס (16.6 מ״מ רוחב ממוצע; Hermon 2008: Table 15).

מיקרוליתים.— כרבע מהמיקרוליתים יוצרו מצור שקוף למחצה שנבחר רק עבורם; נמצא גם גרעין להבונים מצור זה. בחירה זו נובעת מהעדפות תרבותיות, משום שניתן לייצר מיקרוליתים גם מחומרי גלם נפוצים יותר. מרבית המיקרוליתים הם מגרדי קצה זעירים.

דו־פניים.— נמצאו שבעה אזמלים, תשעה כילפות ושני פריטים שלהם שני קצוות חדים; שאר השברים אינם מזוהים. חמישה מהכלים שלמים, השאר שבורים; שניים מהכלים לא הושלמו. פריטי פסולת של כלים דו־פניים מעידים על ייצור במקום. פריטים דו־פניים אחדים יוצרו מצור שהכיל מיקרו מאובנים ושימש רק לייצור כלים אלה. לחמישה כלים דו־פניים קצה פעיל מלוטש. מקורם של 12 פריטי צור אחרים בכלים דו־פניים מלוטשים, עדות לכך שהליטוש היה נפוץ.

עצמות בעלי החיים

להלן תמצית תוצאות מחקר עצמות בעלי החיים (Marom and Getzov forthcoming; טבלה 3). בשכבה II זוהו 95 עצמות בעלי חיים. מגוון העצמות מעיד על משק בית המבוסס על חיות מבויתות ומעט ציד. בניגוד לממצא משכבה III, עיקר העצמות של צאן, הקבוצה הבאה בגודלה של חזירים, והכמות היחסית של עצמות הבקר פחותה במעט מזו שבשכבה III. כן נמצאו עצמות צבאים וטורפים.

עיון במכלולים משתי השכבות יחד מלמד שבני הבקר והצאן נשחטו בגיל שאפשר גם שימוש

טבלה 7. כלל פריטי הצור
Table 7. Flint Items

פריטי הצור Flint Items	ס״ה Total
נתזים, להבים, גרעינים ופסולת גרעין Flakes, blades, cores and core debitage	2157
שבבים וגושים Chips and chunks	5502
כלים Tools	264
ס״ה Total	7923

טבלה 8. כלי הצור
Table 8. Flint Tools

הכלי Tools	ס״ה Total
מגרדים Scrapers	28
נקרים Burins	8
מקדחים Borers	55
קטימות Truncated	12
נתזים משוברים Retonched flakes	16
שקערוריות Notches	22
להבים משוברים Retonched blades	14
להבי מגל Sickle blades	58
מיקרוליתים Microliths	17
דו־פניים Bifacials	28
שונות Varia	6
ס״ה Total	264

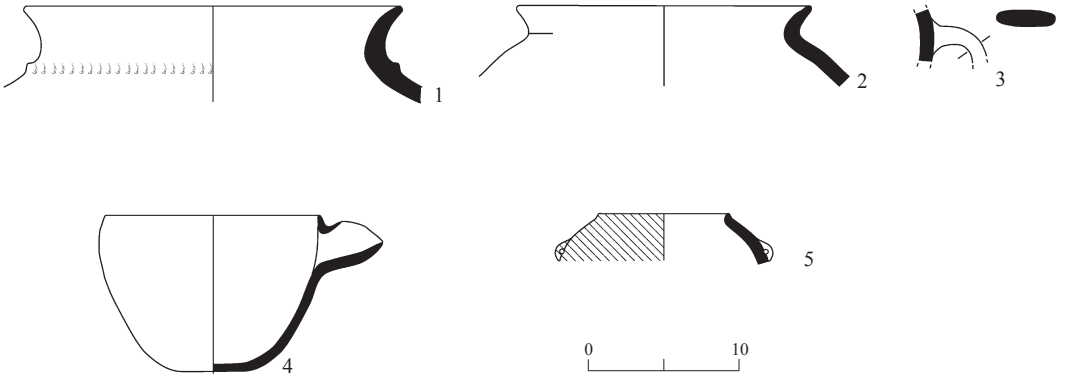

איור 26. כלי חרס משכבה I.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1	קנקן	13	137	חרס חום, ליבה אפורה כהה, חסמים בהירים, עיטור חבל
2	סיר בישול	14	107	חרס חום־אדמדם, חסמים בהירים
3	קנקן	20	173	חרס ורוד־אפרפר, חסמים בהירים
4	קומקום/קערה	16	162	חרס אפור־ורדרד, חסמים מגוונים
5	קומקום	13	137	חרס אפור־ורדרד, חסמים מגוונים, חיפוי אדום בחוץ

בתוצרי משנה, ואילו החזירים נשחטו בגיל צעיר בשל העניין בבשר בלבד. כל חלקי השלד מיוצגים, אך ניכר ייצוג גדול יותר של החלקים המרכזיים שבהם מרבית הבשר.

שכבה I

כלי החרס

נמצאו כלי חרס מתקופת הברונזה הביניימית ומהתקופה הרומית. מתקופת הברונזה הביניימית (איור 26) נמצא מכלול האופייני לאתרים בגליל, כמו חורבת קישרון. למשל, נמצאו קנקנים שבצווארם רצועה של עיטור חבל (איור 26:1; ר׳ Smithline 2002: Fig. 12:2).

מהתקופה הרומית נמצאו שברים קטנים המוגדרים חרסי שדה (לא אוירו). הם כוללים בעיקר סירי בישול בסגנון כפר חנניה. הקדומים שבהם מטיפוס A4, והמאוחרים מטיפוס E1 (Adan-Bayewitz 1993).

דיון וסיכום

בעמק ההררי שבראש נחל אבליים, מעל שלושה מעיינות, מצוי אתר נרחב מן התקופה הכלקוליתית. על פי הממצא מהחפירות המצומצמות שנערכו בו, ראשיתו בתקופה הכלקוליתית הקדומה 3 (שכבה III), והמשכו בתקופה הכלקוליתית המאוחרת (שכבה II). על פני השטח לא נמצאו ממצאים משכבה III, ונראה כי בתקופה זו היישוב היה קטן. הוא הגיע לגודלו המרבי בימי שכבה II. היישוב ניטש בתקופה הכלקוליתית המאוחרת ויושב מחדש בתקופת הברונזה הביניימית. לאחר תקופה זו לא נושב יותר, והעמק עובד בידי חקלאים שחיו סמוך לאתר, למשל בכפר כּוְכַּב אבו אל־היג׳א. ממצאי החפירה מאפשרים לדון בשני נושאים: הגדרת השינויים התרבותיים במעבר מסוף התקופה הכלקוליתית הקדומה 3 לתקופה הכלקוליתית המאוחרת, ומקומו של מכלול התרבות החומרית מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת מהאתר בהשוואה למכלולים בני התקופה ביישובים אחרים.

בטכנולוגיית הבנייה ניכר הבדל גדול בין שתי השכבות. בשכבה III בשטח B, נמצאו קירות בני נדבך אחד או שניים של אבני גוויל, שראשם אחיד ומפולס. אלה בוודאי יסודות אבן לקירות לבנים, אך בשל כמות המשקעים הרבה בחבל ארץ זה, לא נמצאו בחפירה שרידי לבנים. גם בשכבות מהתקופה הכלקוליתית הקדומה בחורבת עוצה השתמרו רק

נדבכי היסוד מאבני גוויל (Getzov et al. 2009:7–16). שרידי שכבה II בשטח A מעידים על שימוש נרחב בבנייה באבני גוויל, כנראה ללא שימוש בלבנים. על כך מעידים קירות שראשם נשתמר בגבהים שאינם אחידים, ואין נדבך מפולס ששימש בסיס להנחת לבנים. גם במבני שכבות VI–VII מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת בתל תאו נבנו הקירות מאבני גוויל, ללא עדות לשימוש בלבני טין (Gopher and Eisenberg 2001: Fig. 3.21). בעין אסור שבשרון נבנו קירות לבנים מעל יסודות גוויל גם במבני התקופה הכלקוליתית המאוחרת (Yannai 2006: Fig. 2.20). ביישובי דרום הארץ באותה עת שלטה בנייה בלבנים, ללא יסודות אבן, כמו בגרר (Gilead 1995).

גם במכלול חפצי הבית ניכר הבדל מובהק בין שתי השכבות, ניכר בעיקר בחידודן של תכונות שהופיעו בשלב הקדום. לדוגמה, ידיות הנקב הגדולות שנמצאו בשכבה III הן רוב ממצא הידיות בשכבה II. קערות בזלת שלהן בסיס חלונות מופיעות בחורבת עוצה בסוף התקופה הכלקוליתית הקדומה (שכבה 16), ובשכבה II בעינות כּוְכַּבּ הן הכלי הבולט בכלי האבן. להבי מגל שלהם גב זקוף, המופיעים בראשית התקופה הכלקוליתית הקדומה (Lieberman-Wander 2009:74–81), שונים מאוד במכלול שכבה II בעינות כּוְכַּבּ בכך שהם צרים וניכרת סטנדרטיזציה גבוהה.

בחינת תפרוסת היישובים בגליל המערבי ובמישור החוף מראה שינוי בולט בין התקופות (איור 27; טבלה 9): בתקופה הכלקוליתית הקדומה מרבית היישובים, ובמיוחד הגדולים שבהם (תל כברי וחורבת עוצה), מצויים במישור החוף, ואילו יישובי ההר מעטים. בתקופה הכלקוליתית המאוחרת עובר מוקד ההתיישבות אל ההר, ובו שני יישובים גדולים —עינות כּוְכַּבּ ופקיעין.[13] שינוי זה קשור בוודאי גם בשינוי המערכת הכלכלית. בגידול בעלי החיים למשל ניכר שינוי מובהק בין ממצאי שכבה III, הכוללים בעיקר עצמות חזירים, לממצאי שכבה II, שבהם הצאן מחליף את מקומם של החזירים.

מכלול הממצא מעינות כּוְכַּבּ הוא הראשון ממכלולי הממצא מאתרי יישוב בגליל המערבי שפרסומו נרחב. מבדיקת זיקתו של האתר לחבלי ארץ אחרים, ובמיוחד למכלולי הגליל העליון, עולות שלוש מגמות: (1) תכונות הרווחות במכלולי הצפון ובעין אסור, למשל תפוצה נרחבת של חיפוי כלי החרס בצבע אדום וטביעות של חוט שזור על פני כלים גדולים; (2) תכונות דרומיות המופיעות גם במכלולים של עינות כּוְכַּבּ ועין אסור, אך נדירות במכלולי הגליל העליון, למשל עיטור בהון על שפיות הכלים ונוכחות של גביעים דמויי קרן; (3) תכונות הרווחות במכלולי הצפון ומצויות גם במכלול של עינות כּוְכַּבּ, אך לא מופיעות בעין אסור ובמכלולי הארץ האחרים, למשל כלים שיובאו מהגולן ועיטור חרוט בסגנון כלי החולה. נוסף לשלוש מגמות אלה מעניינת תפוצתם של כלים מעודנים המעוטרים בציור אדום על רקע בהיר. כלים כאלה לא נמצאו בעינות כּוְכַּבּ ובמרבית אתרי הגליל, אך הם מצויים בעין אסור (Yannai 2006: Fig. 4.26:7-20) ובקבוצה מצומצמת של שלושה אתרים שכנים בגליל המערבי: אבו סנאן (פרנקל וגצוב 2013; איור 8.187:1–3), אתר בית העמק (גבעון 1993; איור 8:1–6) ואשרת (Smithlin 2001: Fig. 5:9–11).

שלוש המגמות מצביעות על זיקה ברורה בין מכלולי הגליל למכלול מעין אסור, אף על פי שבמרחב שבין השרון לגליל קיימת שונות. מסתבר, שהמכלול מעינות כּוְכַּבּ מצוי בזיקה הן למכלול מעין אסור הן למכלולי צפון הגליל. גם מאפייני הבנייה באתר בתקופה הכלקוליתית המאוחרת דומים לאלה שהיו נהוגים באתרי הגליל, בשונה מעין אסור.

על זיקתו של הממצא מעינות כּוְכַּבּ לאתרי מרכז הארץ ודרומה מעידות תכונות אחדות של מכלול כלי הצור, ומציאותן של קובעות בזלת מעוטרות בחריטה וצלמית דמוית כינור. כפי שהוצג לעיל, בעין אסור הייתה נהוגה בנייה של קירות לבנים מעל יסודות אבן, ובתקופה הכלקוליתית המאוחרת תכונה זו דומה לאתרי דרום הארץ ומרכזה, ושונה מאתרי הגליל. הבנייה בעינות כּוְכַּבּ דומה לזו הנהוגה באתרי הגליל.

חשיפה של מכלולים נוספים ופרסומם, בעיקר מהמרחב שבין הגליל ההררי לשרון, יאפשרו לעקוב ביתר פירוט אחר תחום השפעתן של תרבויות המשנה בצפון הארץ בתקופה הכלקוליתית המאוחרת.

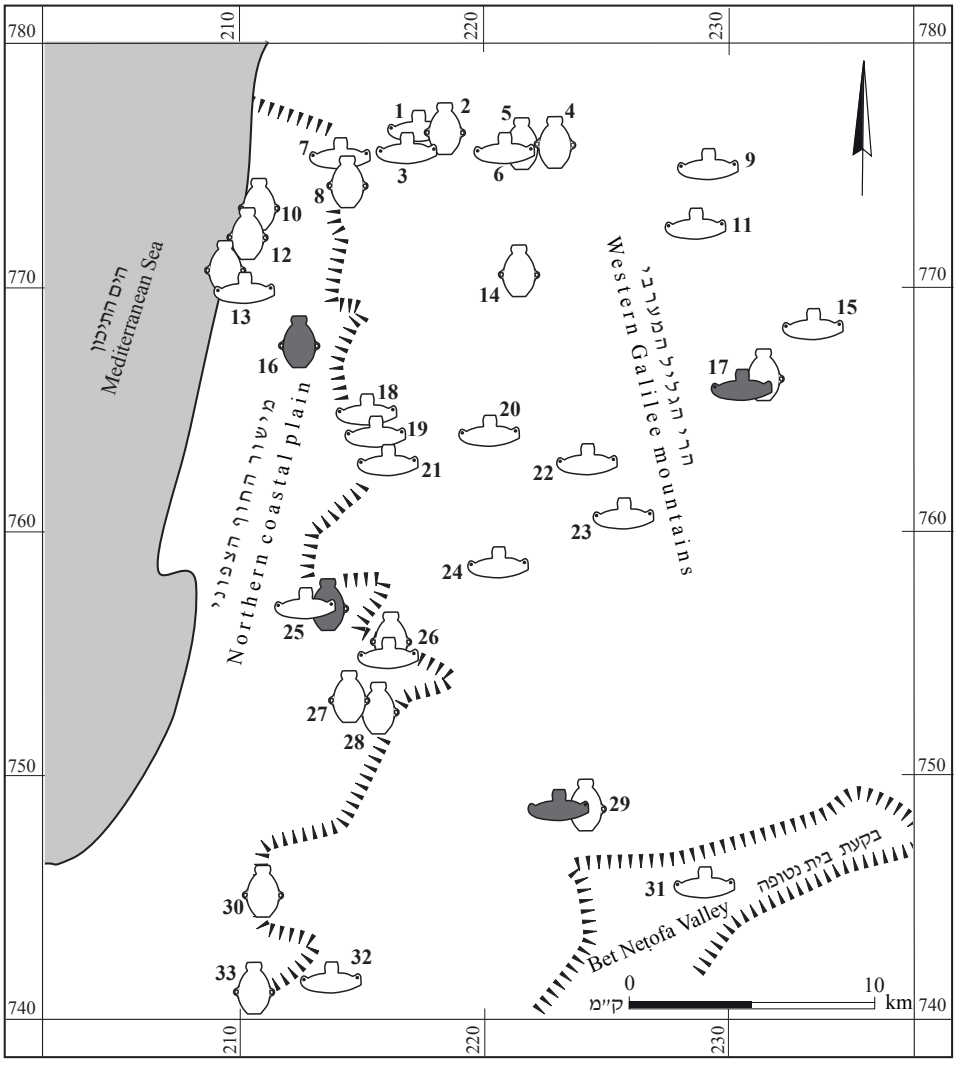

Late Chalcolithic settlement — יישוב מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת

Early Chalcolithic settlement — יישוב מהתקופה הכלקוליתית הקדומה

Large Late Chalcolithic settlement — יישוב גדול מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת

Large Early Chalcolithic settlement — יישוב גדול מהתקופה הכלקוליתית הקדומה

איור 27. מפת אתרי התקופה הכלקוליתית במערב הגליל ולאורך מישור החוף הצפוני (לרשימת האתרים, ר׳ טבלה 9).

טבלה 9. אתרי התקופה הכלקוליתית במערב הגליל ובמישור עכו
Table 9. Chalcolithic-Period Sites in Western Galilee and the ‘Akko Plain

מס׳ No.	אתר[i] Site[i]	נ״צ Map Ref.	כלקוליתית מאוחרת Late Chalcolithic	כלקוליתית קדומה Early Chalcolithic	מראה מקום Citation
1	עין אדר ‘En Eder	2173/7763	+		פרנקל וגצוב תשנ״ז: אתר 2.35 Frankel and Getzov 1997: Site 2.35
2	מערת נטיפים ״מערת נמר״ Me‘arat Neṭifim “Me‘arat Namer”	2181/7758	+	+	פרנקל וגצוב תשנ״ז: אתר 2.69 Frankel and Getzov 1997: Site 2.69
3	״מעלה כובשים״ “Ma‘ale Koveshim”	2165/7756	+		פרנקל וגצוב תשנ״ז: אתר 2.61 Frankel and Getzov 1997: Site 2.61
4	מערת שרך Me‘arat Sarakh	2226/7755		+	Frankel et al. 2001: Site 198
5	הר אוכמן 1 Har Ukhman 1	2213/7755	+		Frankel et al. 2001: Site 194
6	״נחל בצת 1״ “Naḥal Beẓet 1”	2210/7753		+	Gopher, Sadeh and Goren 1992
7	שלומי (דרום) Shelomi (south)	2138/7748	+		פרנקל וגצוב תשנ״ז: אתר 2.79 Frankel and Getzov 1997: Site 2.79
8	״נחל בצת 2״ “Nahal Beẓet 2”	2141/7745		+	פרנקל וגצוב תשנ״ז: אתר 2.80 Frankel and Getzov 1997: Site 2.80
9	באר צונם Be’er Ẓonam	2192/7743	+		Shalem 2008
10	תל אכזיב Tel Akhziv	2099/7725		+	פרנקל וגצוב תשנ״ז: אתר 1.6 Frankel and Getzov 1997: Site 1.6
11	ברכת פסוטה Birkat Faṣṣuṭa	2283/7724	+		Frankel et al. 2001: Site 225
12	ח׳ נמל אכזיב Ḥ. Nemal Akhziv	2096/7716	+	+	פרנקל וגצוב תשנ״ז: אתר 1.10 Frankel and Getzov 1997: Site 1.10
13	נהריה (צפון) ״אתר ישאזבסט״ Nahariyya (North)	2095/7708	+		פרנקל וגצוב תשנ״ז: אתר 1.12 Frankel and Getzov 1997: Site 1.12
14	אתר עין שעל ‘En Sha‘al Site	2207/7703		+	Frankel et al. 2001: Site 184
15	חורפיש, אל ח׳ירבה Ḥurfeish, el-Khirbeh	2331/7686	+		Frankel et al. 2001: Site 252
16	תל כברי Tel Kabri	2143/7680	+	+	גצוב 2013 Getzov 2013b
17	פקיעין Peqi‘in	2311/7664	+	+	Shalem, Gal and Smithline 2013
18	אשרת Asherat	2153/7643	+		Smithline 2002
19	אתר ״בית־העמק״ “Bet Ha-‘Emeq” Site	2157/7639	+		גבעון 1993 Givon 2002

[i] שמות אתרים במרכאות אינם שמות רשמיים אלא כינויים מקובלים.
Names within quotation marks are informal

טבלה 9. (המשך)
Table 9. (cont.)

מס׳ No.	אתר[i] Site[i]	נ״צ Map Ref.	כלקוליתית מאוחרת Late Chalcolithic	כלקוליתית קדומה Early Chalcolithic	מראה מקום Citation
20	מערת אום מוחמד Magharat Umm Muḥammad	2199/7638	+		Frankel et al. 2001: Site 62
21	אבו סנאן Abu Senan	2164/7627	+		פרנקל וגופנא תשמ״ו Frankel and Gophna 1980
22	מערת תפן Me‘arat Tefen	2242/7625	+		Frankel et al. 2001: Site 159
23	מערות דיר אל־אסד Me‘arot Deir el-Asad	2256/7603	+		Frankel et al. 2001: Site 164
24	מערת היונים Ha-Yonnim Cave	2206/7588	+		Khalaily and Goren 2012
25	חורבת עוצה Ḥorbat ‘Uẓa	2145/7576	+	+	Getzov et al. 2009
26	ארד אל־סמרה Ard el-Samra	2166/7561	+	+	גצוב 2011 Getzov 2011
27	תל כיסון Tel Kison	2143/7552		+	להמן ופילשטוקר 2012: אתר 24 Lehmann and Peilstöcker 2012: Site 24
28	ארד אל־עושר Ard el-‘Ushr	2165/7525		+	להמן ופילשטוקר 2012: אתר 66 Lehmann and Peilstöcker 2012: Site 66
29	עינות כאוכב (כוכב) ‘Enot Kaukab	2244/7484	+	+	חפירה נוכחית Present excavation
30	קריית אתא Qiryat Ata	2105/7450		+	Fantalkin 2000
31	חנתון (דרום) Ḥanaton (South)	2225/7418	+		שלם 2003: 38 Gilead 1989
32	חורבת גובית Ḥorbat Govit	2136/7414	+		van den Brink 2008
33	איבטין Ibṭin	2103/7410		+	אלי ינאי, מידע בעל פה Eli Yannai, pers. comm.

הערות

[1] האתר נמצא ממזרח לכפר כּוְכַּב אבו אל־היג׳א ושמו מתייחס לשלושה מעיינות שנמצאים דרומית־מזרחית לכפר. במפות ה־PEF ניתן שם כללי למעיינות — עיון כּוְכַּב, ובמפות מפ״י ניתן לכל מעיין שם — עין אל־קזיזה, עין אל־וסטא ועין א־תחתא. בעבר פורסם האתר בשם עינות כוכב.

[2] לראשונה נלקטו באתר חרסים על ידי המחבר בשנת 1978, ובשנת 1989 נערך במקום סיור במסגרת שיעור של פרופ׳ רם גופנא. חרסים שנאספו בסיור זה נבדקו גם בעבודת הדוקטור של גורן (תשנ״א: מפה 1ג).

[3] חרסי שדה הם חרסים שנלוו לאשפה הביתית, שפיזרו חקלאים בשדות לטיוב הקרקע (ר׳ Tepper 2007).

[4] את החפירות (הרשאות מס׳ A-3303; A-3502), מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת החשמל והמועצה האזורית משגב, ניהל המחבר בסיועם של חגית טחן (עזרה בניהול וציור ממצא), אווה גרישנה (רישום), לאה פורת (רפאות), יוסף יעקובי ויחזקאל דנגור (מנהלה) והוואר סמיטליין (צילום ממצא). סורין חרמון חקר את כלי הצור (Hermon 2008:68–71), ונמרוד מרום ערך את המחקר הארכיאוזואולוגי

(Marom and Getzov, forthcoming). תודה לחגית טחן, אליעזר שטרן ומרדכי אביעם שסייעו בחפירה. תודה גם לדינה שלם ואלי ינאי שקראו את כתב היד והעירו הערות חשובות. בזמן האחרון נבדק האתר שנית בניהולו של ראפע אבו־ריא שהסתייע במדידה שערכה אנסטסיה שפירו בעזרת GPS; במדידה זו אומתה ההערכה הראשונית של שטח האתר.

[5] בדוח זה משמש מינוח המתבסס על כרונולוגיה יחסית. מכלולים המאוחרים לימיה של התרבות הלודית והקדומים לימיה של התרבות הע׳סולית משויכים לתקופה הכלקוליתית הקדומה, ומחולקים לשלוש תקופות משנה (כלקוליתית קדומה 1–3; ר׳ גצוב תשע״ה), ואילו מכלולים בני ימיה של התרבות הע׳סולית משויכים לתקופה הכלקוליתית המאוחרת.

[6] המונח ״תקופת הברונזה הביניימית״ מתייחס למכלולים המכונים בספרות גם תקופת הב״ק 4 או הב״ת 1.

[7] בסיס הפיטס נפגע מהדחפור שחפר את התעלה, ומתארו באיור נקבע על פי טביעתו שנותרה בקרקע.

[8] ר׳ הערה 5.

[9] בחפירה כמעט לא נמצאו כלים שלמים, והנתונים הכמותיים מבוססים על ספירה של שברים בלבד. סביר לכן, שחרסים רבים נמצאו בלוקוסים שאינם שייכים לשכבתם המקורית, ומכלולי החרסים שנמצאו במצבורי שכבה II כוללים שלושה מרכיבים אלה:

א) חרסים שאריתיים (residual sherds) השייכים למכלולי שכבה III ומצאו דרכם למכלולי שכבה II, בעקבות פעולות חפירה ובנייה;

ב) חרסים מקוריים (primary sherds) המייצגים את המכלול בן ימיה של השכבה, והצטברו בשל בלאי של כלים האופייני לכל משק בית שבו משתמשים בכלי חרס, לפעמים גם בעקבות חורבן והרס;

ג) חרסים חודרים (later intrusive sherds) השייכים למכלולי שכבות מאוחרות ומצאו דרכם למכלולי השכבה, בשל פעולות חפירה בימיהן של השכבות המאוחרות יותר, בשל פעילות בעלי חיים או איתני טבע אחרים, ואפילו בשל טעויות אנוש במהלך החפירה.

בעת המחקר הסטרטיגרפי ניתן היה להפריד את החרסים מהקבוצה השלישית ואת רוב אלה ששייכים לקבוצה הראשונה.

[10] את הבדיקה ערכה אנסטסיה שפירו.

[11] תודתי לג׳נט לוי, חוקרת הטקסטיל, שהסבה את תשומת לבי למגמה זו.

[12] בממצא מהשכבות האחרות ומשטח B היו מכלולים קטנים שלא נחקרו.

[13] לתולדות היישוב בעמק עכו, ר׳ Getzov et al. 2009.

הפניות

אלון ד׳ ולוי ת׳ תשנ״א. מקדש גילת: מרכזיותו ותחומי השפעתו בלוואנט הדרומי בסוף האלף החמישי לפנה״ס לאור ההיבט הפטרוגרפי. **ארץ־ישראל כא**:23–36.

גבעון ש׳ 1993. **החפירה בבית העמק 1973**. תל אביב.

גוטמן ש׳ ורפל י׳ תשנ״ד. **גמלא, עיר במרד**. תל אביב.

גורן י׳ תשנ״א. **ראשית הקדרות בארץ־ישראל: הטכנולוגיה והטיפולוגיה של מכלולי קיראמיקה פרוטו־היסטוריים בארץ־ישראל (האלף השישי עד הרביעי לפנה״ס)**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

גצוב נ׳ תשס״ז. יישוב מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת ומתקופת הברונזה הקדומה בפקיעין שבגליל העליון. **עתיקות** 56:1–12.

גצוב נ׳ 2011. ארד אל־סמרה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (29.11.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1877&mag_id=118 (תאריך גישה 9.11.2013).

גצוב נ׳ 2013. תל כברי. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (26.3.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2256&mag_id=120 (תאריך גישה 18.7.2013).

גצוב נ׳ תשע״ה. הכרונולוגיה היחסית של השרידים הפרוטו־היסטוריים באתר נחל ספלול 71 שבגבעות גלעד. **עתיקות** 82:1*–20*.

להמן ג׳ ופיילשטוקר מ׳ 2012. **מפת אחיהוד (20)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). http://www.antiquities.org.il/survey/newmap.asp (תאריך גישה 18.7.2013).

פרנקל ר׳ וגופנא ר׳ תשמ״ו. קירמיקה כאלכוליתית ממערה בגליל המערבי. בתוך מ׳ ידעיה, עורך. **קדמונית הגליל המערבי, קובץ מאמרים**. תל אביב. עמ׳ 73–44.

פרנקל ר׳ וגצוב נ׳ תשנ״ז. **מפת אכזיב (1) ומפת חניתה (2)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

פרנקל ר׳ וגצוב נ׳ 2013. **מפת נהריה (4) ומפת עמקה (5)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). http://www.antiquities.org.il/survey/newmap.asp#zoom=8.0000;xy:3874867,3671517.394016;mapname=5 (תאריך גישה 18.7.2013).

שלם ד׳ 2003. **אתרי הגליל ההררי בתקופה הכלקוליתית — תפוצה גיאוגרפית ומאפיינים קיראמיים**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה. חיפה.

Adan-Bayewitz D. 1993. *Common Pottery in Roman Galilee: A Study of Local Trade*. Ramat Gan.

Brink E.C.M. van den. 2008. A Chalcolithic Burial near Ḥorbat Govit in Lower Galilee. *ʻAtiqot* 60: 1–18.

Brink E.C.M. van den. 2013. Basalt Ground Stone Assemblage. In D. Shalem, Z. Gal and H. Smithline. *Peqiʻin: A Late Chalcolithic Burial Site, Upper Galilee, Israel* (Land of Galilee 2). Tzemach. Pp. 319–328.

Brink E.C.M. van den and Commenge C. 2008. A Chalcolithic Burial near Ḥorbat Govit in Lower Galilee. *ʻAtiqot* 60:1–18.

Dayan Y. 1969. Tell Turmus in the Huleh Valley. *IEJ* 19:65–78.

Eisenberg E. 2001. Pottery of Strata VII–VI: The Chalcolithic Period. In E. Eisenberg, A. Gopher and R. Greenberg. *Tel Te'o: A Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age Site in the Ḥula Valley* (IAA Reports 13). Jerusalem. Pp. 105–116.

Epstein C. 1998. *The Chalcolithic Culture of the Golan* (IAA Reports 4). Jerusalem.

Fantalkin A. 2000. A Salvage Excavation at an Early Bronze Age Settlement on Ha-Shophtim Street, Qiryat 'Ata. *Tel Aviv* 27:28–56.

Frankel R. and Getzov N. 1997. *Map of Achziv (1), Map of Ḥanita (2)* (Archaeological Survey of Israel). Jerusalem.

Frankel R. Getzov N., Aviam M. and Degani A. 2001. *Settlement Dynamics and Regional Diversity in Ancient Upper Galilee: Archaeological Survey of Upper Galilee* (IAA Reports 14). Jerusalem.

Frankel R. and Gophna R. 1980. Chalcolithic Pottery from a Cave in Western Galilee. *Tel Aviv* 7:65–69.

Garfinkel Y. 1992. *The Pottery Assemblages of the Sha'ar Hagolan and Rabah Stages of Munhata (Israel)* (Les Cahiers du CRFJ 6). Paris.

Garfinkel Y. 1999. *Neolithic and Chalcolithic Pottery of the Southern Levant* (Qedem 39). Jerusalem.

Getzov N. 2009. The Pottery from Strata 19–16, C8–C7. In N. Getzov, R. Lieberman-Wander, H. Smithline and D. Syon. *Ḥorbat 'Uẓa. The 1991 Excavations* I: *The Early Periods* (IAA Reports 41). Jerusalem. Pp. 26–72.

Getzov N. 2011. Ard el-Samra. *HA–ESI* 123 (November 29). http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail_Eng.aspx?id=1877&mag_id=118 (accessed January 14, 2016).

Getzov N. 2013a. Flint Assemblage. In D. Shalem, Z. Gal and H. Smithline. *Peqi'in: A Late Chalcolithic Burial Site, Upper Galilee, Israel* (Land of Galilee 2). Tzemach. Pp. 293–318.

Getzov N. 2013b. Tel Kabri. *HA–ESI* 125 (June 23). http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail_Eng.aspx?id=2256&mag_id=120 (accessed January 14, 2016).

Getzov N., Lieberman-Wander R., Smithline H. and Syon D. 2009. *Ḥorbat 'Uẓa. The 1991 Excavations* I: *The Early Periods* (IAA Reports 41). Jerusalem.

Gilead I. 1989. Chalcolithic Sites in Beit Netofa Valley, Lower Galilee Israel. *Paléorient* 15/1: 263–267.

Gilead I. 1995. *Grar: A Chalcolithic Site in the Northern Negev* (Beer-Sheva VII). Be'er Sheva'.

Givon S. 2002. Beth Ha'Emeq: Village of Shepherds and Farmers from the Chalcolithic Period and the Early Bronze Age. In. E.C.M. van den Brink and E. Yannai eds. *In Quest of Ancient Settlements and Landscapes: Archaeological Studies in Honour of Ram Gophna*. Tel Aviv. Pp. 87–106.

Gopher A. and Blockman N. 2004. Excavations at Lod (Neve Yaraq) and the Lodian Culture of the Pottery Neolithic Period. *'Atiqot* 47:1–50.

Gopher A. and Eisenberg E. 2001. Groundstone Artifacts and Small Finds. In E. Eisenberg, A. Gopher and R. Greenberg. *Tel Te'o: A Neolithic, Chalcolithic, and Early Bronze Age Site in the Ḥula Valley* (IAA Reports 13). Jerusalem. Pp. 139–150.

Gopher A., Sadeh S. and Goren Y. 1992. The Pottery Assemblage of Naḥal Beṣet I: A Neolithic Site in the Upper Galilee. *IEJ* 42:4–16.

Goren Y. 2002. The Pottery Assemblage. In Y. Goren and P. Fabian. *Kissufim Road: A Chalcolithic Mortuary Site* (IAA Reports 16). Jerusalem. Pp. 21–41.

Hermon S. 2008. *Socio-Economic Aspects of Chalcolithic (4500–3500 BC) Societies in the Southern Levant: A Lithic Perspective* (BAR Int. S. 1744). Oxford.

Kaplan J. 1958. Excavations at Wadi Rabah. *IEJ* 8:149–160.

Khalaily H. and Goren Y. 2012. The Ceramic Assemblage. In F.R. Valla ed. *Les fuilles de la terrasse d'Hayonim (Israël) 1980–1981 et 1985–1989* (Mémoires et travaux du CRFJ 10). Paris. Pp. 103–115.

Khalaily H., Goren Y. and Valla F.R. 1993. A Late Pottery Neolithic Assemblage from Hayonim Terrace, Western Galilee. *JIPS* 25:132–144.

Lehmann G. and Peilstöcker M. 2012. *Map of Aḥihud (20)* (The Archaeological Survey of Israel). http://www.antiquities.org.il/survey/new/# (accessed January 14, 2016).

Lieberman-Wander R. 2009. The Flint Assemblage from Strata 19–16, C8–C7. In N. Getzov, R. Lieberman-Wander, H. Smithline and D. Syon. *Ḥorbat 'Uẓa.The 1991 Excavations* I: *The Early Periods* (IAA Reports 41). Jerusalem. Pp. 72–95.

Marom N. and Getzov N. Forthcoming. Faunal Remains from 'Enot Kaukab: A Large Chalcolithic Site in Lower Galilee. *IAA Reports*.

Rowan Y.M. 2006. The Groundstone Assemblages. In E. Yannai. *'En Esur ('Ein Asawir)* I: *Excavations at a Protohistoric Site in the Coastal Plain of Israel* (IAA Reports 31). Jerusalem. Pp. 211–250.

Sadeh S. and Gophna R. 1991. Observations on the Chalcolithic Ceramic Sequence in the Middle Jordan Valley. *JIPS* 24:135–148.

Shalem D. 2008. The Upper and Lower Galilee in the Late Chalcolithic Period. In S. Bar ed. *In the Hill-Country, and in the Shephelah, and in the Arabah (Joshua 12, 8): Studies and Researches Presented to Adam Zertal in the Thirtieth Anniversary of the Manasseh Hill-Country Survey*. Jerusalem. Pp. 99*–110*.

Shalem D., Gal Z. and Smithline H. 2013. *Peqi'in: A Late Chalcolithic Burial Site, Upper Galilee, Israel* (Land of Galilee 2). Tzemach.

Smithline H. 2001. Chalcolithic and Early Bronze Age Caves at Asherat, Western Galilee. *'Atiqot* 42:35–78.

Smithline H. 2002. An Intermediate Bronze Age Site at Ḥorbat Qishron. In Z. Gal ed. *Eretz Zafon: Studies in Galilean Archaeology*. Jerusalem. Pp. 21*–46*.

Smithline H. 2013. Ḥorbat Duvshan: A 'Golan' Chalcolithic Site in Eastern Galilee. *'Atiqot* 73:19–35.

Tepper Y. 2007. Soil Improvement and Agricultural Pesticides in Antiquity: Examples from Archaeological Research in Israel. In M. Conan ed. *Middle East Garden Traditions: Unity and Diversity; Questions, Methods and Resources in a Multicultural Perspective* (Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture XXXI). Washington, D.C. Pp. 41–52.

Uziel J., Ben-Efraim Y., Khalaily H., Marder O., Bar-Oz G. and Raban-Gerstel N. 2007. The Salvage Excavations at Yiron East. *Qamma* 1:39*–94*.

Yadin Y. 1976. Note on the Violin-Shaped Figure from Gilat. *'Atiqot* (*ES*) 11:121.

Yannai E. 2006. *'En Esur ('Ein Asawir)* I: *Excavations at a Protohistoric Site in the Coastal Plain of Israel* (IAA Reports 31). Jerusalem.

Yannai E., Lazar-Shorer D. and Grosinger Z. 2006. The Pottery Assemblages. In E. Yannai. *'En Esur ('Ein Asawir)* I: *Excavations at a Protohistoric Site in the Coastal Plain of Israel* (IAA Reports 31). Jerusalem. Pp. 63–178.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

Remains from the End of the Early Chalcolithic and the Late Chalcolithic Periods at Kaukab Springs in the Western Galilee

Nimrod Getzov
(Pp. 1*–41*)

The Kaukab Springs site (map ref. 22445/74845) lies on the eastern slope of a small valley at the beginning of Naḥal Evlayim, between Mount ‘Aẓmon—the highest summit in Lower Galilee—and the village of Kaukab Abu el-Heija (Figs. 1–3). Three small springs are located about 700 m further down Naḥal Evlayim to the south.

Limited salvage excavations conducted in the west of the site, at the bottom of the slope, included two areas: Area A (4.5 × 10 m), to the south, and Area B (3 × 9 m), to the north. A section was also examined in the western part of the site, in a trench dug for a pipe, which had damaged Chalcolithic remains (Plans 1, 6; Fig. 21).

The site was first occupied in Early Chalcolithic 3 (Stratum III; Plans 2, 4; Figs. 4, 5, 13). The finds from this layer (Fig. 15) find paralles at Ḥorbat ‘Uẓa Stratum 16 and in the Chalcolithic strata at Yir’on (East). Occupation continued at the settlement in the Late Chalcolithic period (Stratum II; Plans 2, 3, 5; Figs. 6–12, 14); the finds from this layer (Figs. 17–25) are contemporary with those from other sites dating to this period in Galilee, such as Abu Sinan, Asherat, Ha-Yonnim Cave Terrace, Ḥorbat Govit, Be’er Ẕonam, Peqi‘in and Tel Te’o Strata VII–VI. In Stratum III, the settlement appears to have been small, reaching its full extent only in Stratum II. Long after its abandonment in the Late Chalcolithic period, the site was reoccupied in the Intermediate Bronze Age (Fig. 26).

The two Chalcolithic-period strata exhibit marked differences in construction technology. Stratum III in Area B yielded walls with one or two fieldstone courses and an evenly leveled top. These represent the stone foundations of brick buildings, such as were observed at Ḥorbat ‘Uẓa, although no remains of bricks were recovered due to the plentiful rainfall in this part of the country. Remains from Stratum II in Area A point to an extensive use of fieldstones, probably without a brick superstructure. This is indicated by the uneven tops of the preserved walls, resembling the finds from Tel Te’o Strata VII–VI. At ‘En ‘Esur in the Sharon region, brick walls were constructed atop stone foundations in Late Chalcolithic structures, whereas contemporary sites in the south of the country were built of bricks without stone foundations, for example at Gerar.

The assemblage of domestic artifacts also exhibits a marked difference between the two strata, although in most cases this represents a refinement of features that were already present in the previous phase. For instance, examples of large lug handles dominant in the Stratum II assemblage are also found in the Stratum III assemblage, but in smaller quantities. Basalt bowls with fenestrated bases that already appear at Ḥorbat ‘Uẓa Stratum 16—at the end of the Early Chalcolithic period—are the most prominent type of stone artifact in Stratum II at Kaukab Springs. Sickle blades with an abrupt back are also found as early as the beginning of the Early Chalcolithic period, but they exhibit many varieties in this phase, whereas the Stratum II assemblage at Kaukab Springs is characterized by highly standardized narrow blades.

A study of the settlement distribution in the western Galilee and the coastal plain shows a marked change: most of the Early Chalcolithic settlements, especially the larger ones (e.g., Tel Kabri and Ḥorbat 'Uẓa), are located in the coastal plain, with very few hill settlements; in the Late Chalcolithic period, the focus of settlement shifts to the hill country and includes the two extensive settlements at Kaukab Springs (c. 70 dunams) and Peqi'in (c. 90 dunams). This shift must surely have been related to an economic change, which is also evident in the faunal data: in Stratum III, the livestock consists mainly of swine, whereas in Stratum II they are replaced by sheep/goats.

The assemblage of finds from the excavations at Kaukab Springs allows for the study of the transition between the Early Chalcolithic 3 and Late Chalcolithic periods, as well as the site's links with other parts of the country, particularly the Upper Galilee. Three trends are evident:

1. Characteristics common to the northern assemblages and 'En 'Esur—a marked incidence of red-slipped pottery and twisted-cord impressions on large vessels;
2. Southern characteristics that also appear in the assemblages at Kaukab Springs and 'En 'Esur, but are rarely found in the Upper Galilee assemblages—thumb impressions on vessel rims and the presence of goblets.
3. Common characteristics in northern assemblages and Kaukab Springs that are absent at 'En 'Esur and other sites in the country—vessels imported from the Golan and incised Ḥula-ware type decoration.

These three trends indicate a clear relationship between the Galilee assemblages and the 'En 'Esur assemblage; on the other hand, there are also local variations in the region lying between the Sharon plain and the Galilee. The assemblage at Kaukab Springs should probably be positioned somewhere between that of 'En 'Esur and those of the northern Galilee.

The link between the Kaukab Springs assemblage and the assemblages from sites in the central and southern regions is further attested by several aspects of the flint assemblage, a basalt chalice decorated with incisions and a violin-shaped figurine. As described above, brick walls at 'En 'Esur were built atop stone foundations, resembling construction techniques at Late Chalcolithic sites in the south and center of the country that are unlike those in the Galilee. The structural remains at Kaukab Springs are similar to those found in the Galilee sites.

Hopefully, the exposure and publication of additional assemblages—particularly from sites in the region between the Galilee hills and the Sharon plain—will enable a more thorough examination of the sphere of influence of the Late Chalcolithic sub-cultures in the north of the country.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Sites mentioned in the article.
Fig. 2. Location map of the site and other contemporary sites.
Fig. 3. The valley at the begining of Naḥal Evlayim with Mount 'Aẓmon in the background; the site is located at the foot of the hill (on right), looking southeast.
Fig. 4. The archaeological team, with Kaukab Abu el-Heija in the background.
Plan 1. Excavation areas and sewage trench.
Plan 2. Area A, Strata III, IIb and IIc, plan and sections.
Fig. 5. Wall 25 (Stratum II) built over L44 (Stratum III), looking northeast.
Fig. 6. The building in Stratum II Floor 30b (Stratum IIc) with traces of Floor L30a (Stratum IIb) above it, looking east.
Fig. 7. Locus 26 and W35 (Stratum IIb), constructed over lined Pit 37 (Stratum IIc?), looking west.
Fig. 8. Installation 42 (Stratum IIc), beneath it (on left) Pit 43 (Stratum III), looking west.
Fig. 9. Locus 29, looking east.
Plan 3. Area A, Stratum IIa (for sections, see Plan 2).
Fig. 10. Stratum IIa, general view looking south.
Fig. 11. Stratum IIa in the northern excavation square, looking west.

Fig. 12. Wall 20 (Stratum IIa) and the top of W25 (Strata IIb–IIc), looking southeast.
Plan 4. Area B, Stratum III, plan and sections.
Fig. 13. Area B, Stratum III, looking east.
Fig. 14. Area B, Stratum II, looking west.
Plan 5. Area B, Stratum II (for sections, see Plan 4).
Plan 6. Pithos in section of sewage-pipe trench.
Fig. 15. Stratum III finds.
Fig. 16. Stratum II bowls and goblets.
Fig. 17. Stratum II kraters.
Fig. 18. Stratum II holemouth jars.
Fig. 19. Stratum II storage jars.
Fig. 20. Stratum II storage jars and pithoi.
Fig. 21. Pithos.
Fig. 22. Stratum II pottery artifacts.
Fig. 23. Potsherds with twisted-cord impressions.
Fig. 24. Stratum II bone and stone artifacts.
Fig. 25. Violin-shaped figurine from Stratum II (W55; Basket No. 529).
Fig. 26. Stratum I pottery.
Fig. 27. Map of Chalcolithic sites in the western Galilee and along the northern coastal plain (for a list of sites, see Table 9).
Table 1. Rim fragments from Stratum III.
Table 2. Handles from Stratum III.
Table 3. Idendified animal bones, by species.
Table 4. Rim fragments from Stratum II.
Table 5. Handles from Stratum II.
Table 6. Decorated sherds from Stratum II.
Table 7. Flint items.
Table 8. Flint tools.
Table 9. Chalcolithic sites in the Western Galilee and 'Akko plain.